

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
● ऑगस्ट २०१९ : शके-१९४१

शिक्षण संक्रमण

◆ संपादक ◆

डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

कार्यकारी संपादक

डॉ. शशिकांत चव्हाण
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

◆ सहायक संपादक ◆

श्री. गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी

◆ संपादक मंडळ ◆

सदस्य

डॉ. स्नेहा जोशी
डॉ. जयश्री अत्रे
श्री. ज्ञानेश बावीकर

निमंत्रित सदस्य

डॉ. दिलीप गरुड
श्री. सलिल वाघमारे

◆ सल्लागार मंडळ ◆

डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे

सदस्य

श्री. तुकाराम सुपे
श्री. शरद गोसावी
श्री. कृष्णकुमार पाटील

लेखा नुक्रम

■ मनोगत		४
■ गुरुवंदना	गोवर्धन सोनवणे	५
■ नरकेसरी लोकमान्य टिळक	ज्ञानेश बावीकर	९
■ झुंझार लेखक - अण्णा भाऊ साठे	डॉ. दिलीप गरुड	१४
■ विवेकानंदांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा. मधुकर एरंडे	१८
■ मुद्रा शिक्षण एक अभिनव प्रयोग	डॉ. जोगेश्वर नांदूरकर	२१
■ Preparing Students For HSC Board	Manisha Hawaldar	२५
■ भारतीय नागरिकांचे मूलभूत हक्क	इ. झेड. खोब्रागडे	२७
■ समस्या प्रदूषित हवेची	विवेक भालेराव	२९
■ Role of teachers Activity based learning	Neha Banatwala	३२
■ चला यशस्वी होऊया	राहूल रक्षित	३५
■ झाडे लावा पण झाडे जगवा	राजेश भोकरे	३७
■ अँडर्स अँगस्ट्रॉम	उदयकुमार पाटील	४०
■ National Education advocated by Lokmanya Tilak	Shridhar Nagargoje	४३
■ आई माझा गुरू	रवींद्र मालुंजकर	४५
■ परिपत्रक राष्ट्रीय इंडियन मिलिटरी कॉलेज प्रवेश पात्रता परीक्षा		४९
■ वाचकांचे अभिप्राय		५०

‘शिक्षण संक्रमण’ हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

● वार्षिक वर्गणी : रु.२००/- किरकोळ अंक रु. २०/-

● शिक्षण संक्रमण अंकाची वार्षिक वर्गणी ‘सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे’ किंवा ‘SECRETARY, MAHARASHTRA STATE BOARD OF SEC & HIGHER SEC EDUCATION PUNE’ यांच्या नावे राज्य मंडळाच्या वरील पत्त्यावर मनीऑर्डरने किंवा डिमांड ड्राफ्टने पाठवावी.

Email : secretary.stateboard@gmail.com | Website : http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in | फोन : ०२०-२५७०५०००

● अंकातील लेखांचे अन्यत्र कोठेही पुनर्मुद्रण करण्यासाठी राज्यमंडळाची पूर्वानुमती घेणे आवश्यक आहे.

महत्त्वाचे : या अंकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखकांची स्वतंत्र असतात; मंडळ त्यास सहमत असेलच असे नाही.

शिक्षण संक्रमण - ऑगस्ट २०१९ (३)

मनोगत ✍️

पाऊस आपल्यासाठी आनंद घेऊन आला आहे. निसर्गही आपल्याभोवती छान ओला आनंद पसरवीत आहे. आपल्या शाळेच्या कामकाजातही पूर्ण नियोजनाअंती स्थैर्य आलेले असेल. दैनंदिन अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेला आता गती आलेली असेल. बदललेल्या शिक्षण प्रवाहाची आपल्याला पूर्ण जाणीव आहे. त्याबरोबर बदललेला अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम व मूल्यमापन पद्धती ही आपणास पूर्णपणे विदित आहे. परंतु या सर्व बदलांबरोबर शिक्षकांनी आपल्या अध्यापन पद्धतीत तदनुषंगिक सुयोग्य बदल करणे, हे अधिक महत्त्वाचे आहे. व्याख्यान, कथन पद्धतीला फाटा देऊन विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला, विचारक्षमतेला, विचार, भावना व कल्पना यांच्या अभिव्यक्तीक्षमतेला पूर्णांशाने संधी मिळेल असे अध्ययन-अनुभव विद्यार्थ्यांना देणे, वर्गात विद्यार्थ्यांच्या स्व-विचारांना चालना मिळेल असे वातावरण निर्माण करणे व त्यांना मुक्तपणे अभिव्यक्त होण्यासाठी प्रवृत्त करणे, हा आपल्या अध्यापन पद्धतीचा पाया असायला हवा.

'केवळ शिकवतो तो शिक्षक नव्हे तर शिकण्याला प्रेरित करतो तो शिक्षक' ही शिक्षकाची बदललेली भूमिका स्वीकारायलाच हवी. याबरोबर महत्त्वाची आहे मूल्यमापक/परीक्षक म्हणून असलेली शिक्षकाची भूमिका. आपण विद्यार्थ्यांना व्यक्त होण्याचे स्वातंत्र्य दिलेले आहे. जेव्हा विद्यार्थी व्यक्त होईल तेव्हा ते त्याचे स्वमत असेल. म्हणून त्याचे म्हणणे चूक/अयोग्य/त्रोटक असे कोणतेही बिरुद न लावता स्वीकारायला हवे. काय लिहिले यापेक्षा त्यासाठी विद्यार्थ्यांनी काय विचार केला, हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करताना त्यात व्यक्तिसापेक्षता येणार नाही याची दक्षता घेणे. आपण सर्व शिक्षक आपल्या या भूमिकेबद्दल जाणीवपूर्वक सजग राहाल, स्वतःमध्ये अभ्यासपूर्वक बदल कराल याची खात्री आहे. सदर अंकात नेहमीप्रमाणेच अभ्यासपूर्ण लेखांचा समावेश आहे. त्याचबरोबर, 'नरकेसरी लोकमान्य टिळक', 'झुंझार लेखक - अण्णा भाऊ साठे', 'गुरुवंदना' या प्रसंगोचित लेखांचा समावेश आहे, शिक्षकांनी असे लेख विद्यार्थ्यांना वाचून दाखवावेत.

“१७ ऑगस्ट सर्व भारतीयांचा अभिमान

राष्ट्रध्वजो, राष्ट्रभाषा, राष्ट्रगीतम् तथैवच।

एतानी मानचिन्हानी सर्वदा हृदी धार्यताम् ॥”

ऑगस्ट महिना स्वातंत्र्यवेदीवर सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या सर्व ज्ञात-अज्ञात देशभक्तांच्या कृतज्ञतापूर्वक आठवांचा महिना. या निमित्ताने विद्यार्थ्यांच्या मनात अखंड देशभक्तीचे स्फुर्लिंग जागते ठेवण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करूया.

स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळात 'सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे का?' असे म्हणत लेखणीचा तलवारीसारखा वापर करून समाजप्रबोधन करणारे 'नरकेसरी लोकमान्य टिळक' यांची पुण्यतिथी १ ऑगस्ट रोजी व आपल्या उन्मुक्त प्रतिभेने समाजस्थितीत क्रांती करणारे लोकशाहीर 'अण्णा भाऊ साठे' यांची जयंती १ ऑगस्ट रोजी आहे, त्यानिमित्त या दोन्ही नररत्नांना विनम्र अभिवादन! ३ ऑगस्ट रोजी 'क्रांतिर्सिंह नाना पाटील' यांची जयंती आहे. लोकमानसाने नाना पाटील यांना 'क्रांतिर्सिंह' ही उपाधी देऊन केलेल्या त्यांच्या गौरवातच त्यांच्या कार्याची, राष्ट्रासाठीच्या योगदानाची जाणीव आहे. हीच जाणीव विद्यार्थ्यांना करून देऊया!! या निमित्त या थोर देशपुत्राला विनम्र अभिवादन. २० ऑगस्ट हा 'सद्भावना दिन' म्हणून पाळला जातो. सद्भावना हा मनाचा संस्कार आहे. या दिवशी सद्भावना, सहसंवेदना, सहअनुभूती या मूल्यांची विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवणूक होण्यासाठी वैशिष्ट्यपूर्ण कार्यक्रमांचे शाळा-कनिष्ठ महाविद्यालयांमधून आयोजन केले जावे.

१७ ऑगस्ट १९४७ ची प्रभात भारताच्या अखंड स्वातंत्र्याचा तळपता सूर्य घेऊन आली. त्या सूर्याच्या त्याच तेजाला स्मरून -

हे राष्ट्र देवतांचे हे राष्ट्र प्रेषितांचे ।

आ चंद्र सूर्य नांदो स्वातंत्र्य भारताचे ॥

या मंगल उद्घोषासह सर्वांना स्वातंत्र्य दिनाच्या हार्दिक शुभेच्छा !

डॉ. शकुंतला काळे

अध्यक्ष,

राज्यमंडळ, पुणे.

शिक्षण संक्रमण - ऑगस्ट २०१९ (४)

गुरुवंदना

गोवर्धन सोनवणे

☎ ९८२२६५८७५२

व्यासांच्या प्रतिमापूजनातून समस्त गुरुकुलांचा सन्मान करणं, गुरुंना वंदन करणं, त्यांच्या पुढे नतमस्तक होणं ही खास भारतीय परंपरा आहे. गुरूंचे आशीर्वाद घेणं, त्यांचे ऋण व्यक्त करणं ही थोर भारतीय परंपरा आहे.

गुरू कोणाला म्हणावे? तर ज्याने विद्येचे रहस्य जाणलेले आहे, अनुभवलेले आहे, तोच खरा गुरू. असा गुरू आपल्या आचरणातून शिष्याला त्या विद्येचे रहस्य शिकवतो. ती विद्या त्या विद्यार्थ्याला आत्मसात होईपर्यंत गुरू त्याला साथ देतो, सोबत करतो.

संस्कृतीमध्ये संस्कार आणि कृती असा अद्वैतभाव आहे. दगड प्रकृती आहे, त्यापासून सुंदर मूर्ती घडते. माती प्रकृती आहे, मातीपासून सुंदर माठ बनतो. नदीचा उगम ही प्रकृती आहे. त्यात गाळ साचला, पाणी दूषित झाले तर ती विकृती आहे. पण तेच पाणी उकळून घेतले, गाळून घेतले, तर ती संस्कृती आहे. ज्यांनी धरणे बांधली, ताजमहालची निर्मिती केली, सुंदर ग्रंथ लिहिले, अजिंठा वेरुळची लेणी खोदली, शेती फुलवून अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवले ते सारे संस्कृतीचे शिल्पकार होत. गुरुपौर्णिमेच्या दिवशी अशा शिल्पकारांचा सन्मान केला पाहिजे.

आषाढ महिन्यात येणाऱ्या पौर्णिमेला गुरुपौर्णिमा असे म्हणतात. गुरुपौर्णिमेला व्यासपौर्णिमा असेही म्हणतात. हा व्यासांचा सन्मान आहे. व्यासमुनींनी 'महाभारत' लिहिले. या ग्रंथाला 'पाचवा वेद' अशी उपमा दिली आहे. व्यासमुनी त्या काळातले महान 'समाजशास्त्रज्ञ' होते. व्यासपौर्णिमेच्या दिवशी संस्कृती घडवणाऱ्यांचे पूजन केले जाते. संस्कृती घडवण्याचे काम वेगवेगळ्या प्रकारे अनेक ऋषींनी केले आहे. मात्र व्यासमुनींनी संस्कृतीचा ज्ञानकोष 'महाभारत' हा ग्रंथ निर्माण केला. म्हणून गुरुपौर्णिमेला व्यासांचे पूजन केले जाते.

संस्कृती म्हणजे तरी काय? तर जे मुळात आहे ते अधिक सुंदर करणे म्हणजे संस्कृती!

व्यासांच्या पूजनातून समस्त गुरुकुलांचा सन्मान करणे, गुरूंना वंदन करणे, त्यांच्यापुढे नतमस्तक होणे ही खास भारतीय परंपरा आहे. गुरूंचे आशीर्वाद घेणे, त्यांचे ऋण व्यक्त करणे ही थोर भारतीय परंपरा आहे.

गुरू कोणाला म्हणावे? तर ज्याने विद्येचे रहस्य जाणलेले आहे, अनुभवलेले आहे, तोच खरा गुरू. असा गुरू आपल्या आचरणातून शिष्याला त्या विद्येचे रहस्य शिकवतो. ती विद्या त्या विद्यार्थ्याला आत्मसात होईपर्यंत गुरू त्याला साथ देतो, सोबत करतो.

वर्गात शिकविणारे अध्यापक किंवा प्राध्यापक हे आपापल्या विषयाचे जाणकार असतात. त्या विषयाचे सखोल ज्ञान व माहिती त्यांच्याकडे असते. मात्र त्यांच्याकडून विद्यार्थ्यांना आचारधर्म शिकवला जाईलच याची खात्री नसते. ते बुद्धीसंस्कार करतील पण वर्तनसंस्कार करतीलच याची शाश्वती नसते. गुरुपद हे वादातीत व सुस्पष्ट असते. शिष्याला गुरूची गरज असली पाहिजे आणि गुरूने शिष्याचा स्वीकार केला पाहिजे, म्हणून गुरू ही संज्ञा परमार्थ क्षेत्रात अधिक रूढ आहे.

व्यासांनी जसे 'महाभारत' लिहिले तशी अठरा पुराणंही लिहिली, म्हणून ते गुरूंचेही गुरू होत. त्यांच्या नावावरूनच 'व्यासपीठ' हा शब्द व्यवहारात आला आणि रूढ झाला. या व्यासपीठावरून सांस्कृतिक विचार सांगितले जातात. व्यासपीठावर बसणाऱ्याने काही पथ्ये पाळावयाची असतात. तो सरस्वतीचा उपासक असला पाहिजे. त्याने अकारण कोणाची निंदा किंवा स्तुती करू नये. त्याची वाणी ही सरळ, स्पष्ट असली पाहिजे. त्याने व्यासपीठावरून समाजहितकारक बोलले पाहिजे.

व्यक्तीच्या विकासासाठी गुरूची आवश्यकता असते. एखाद्या व्यक्तीला एकापेक्षा जास्त गुरू असू शकतात. 'गुरुचरित्र' या ग्रंथात दत्तप्रभू आणि

त्यांचे अवतार, गुरू म्हणून ओळखले जातात. स्वतः दत्तगुरूंनी म्हणे चोवीस गुरू केले होते. म्हणजे 'जो जो जयाचा गुण, तो तो मी घेतला जाण' याचा अर्थच हा की ज्याच्याकडे जो सद्गुण आहे तो आपला गुरू होऊ शकतो. साधी मुंगीही आपली गुरू होऊ शकते. तिची अखंड धडपड, तिचा प्रयत्नवाद, त्यातील सातत्य हेही माणसाला गुरूस्थानी असू शकतात.

भारतीय संस्कृती आईवडिलांनाही गुरूस्थानी मानते. आचार्यांनाही गुरू मानते. म्हणूनच संस्कृत साहित्यात 'मातृ देवो भव।' 'पितृ देवो भव।' 'आचार्य देवो भव।' अशी सुवचनं आहेत. गुरू कोण? गुरू म्हणजे महान मोठा ! पशुतुल्य बनलेल्या माणसाला जो देवत्वाकडे नेतो, सद्गुणी बनवतो तो गुरू. माणसातील खलप्रवृत्ती काढून टाकून त्याला सत्प्रवृत्त बनवतो, कार्यप्रवण बनवतो, त्याच्यातील ऊर्जा जागवतो तो गुरू. या अर्थाने गुरू ही व्यापक संकल्पना आहे. गुरुपदी एखादी व्यक्तीच असू शकते असे नाही; तर निसर्ग, ग्रंथ, अनुभव हेही माणसाचे गुरू असू शकतात. निसर्ग हा माणसाचा मोठा गुरू आहे. म्हणूनच आकाशाची विशालता घ्यावी, समुद्राची सखोलता घ्यावी, चांदण्याची शीतलता घ्यावी, सूर्याची प्रखरता घ्यावी, वृक्षाकडून दातृत्व घ्यावे, डोंगराकडून स्थितप्रज्ञता घ्यावी, नदीकडून प्रवाहीपण घ्यावे, झऱ्याकडून गीत घ्यावे, लहान बाळाकडून निरागसता घ्यावी.

माळावर एकाकीपणे उभा असलेला वृक्षही मोठा गुरू आहे. हा वृक्ष छाया देतो, फुले, फळे देतो, काष्ठ देतो, प्राणवायू देतो, औषधी वनस्पतीच्या

रूपात जीवन देतो आणि मागत मात्र काहीच नाही, म्हणून अबोल असलेला हा वृक्ष दातृत्वाचा मोठा आदर्श आहे.

ग्रंथ हेही आपले गुरूच होत. ते आपणाशी मैत्री करतात. आपणाला विचार देतात. कृतिशील बनवतात. जीवनातील एकाकीपण घालवतात. अनुभवांची शिदोरी आपणापुढे रिती करतात. आपल्यातील जिद्द जागवतात. जीवनात आमूलाग्र परिवर्तन करतात. अबोलपणे आपणाशी संवाद साधतात. जीवनात क्रांती घडवून आणतात.

महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिकेत असताना रेल्वेने दूरच्या प्रवासाला निघाले होते. प्रवास दीर्घ होता म्हणून त्यांच्या मित्राने, श्रीयुत पोलक यांनी त्यांना प्रवासात एक पुस्तक वाचायला दिले. पोलक गांधीजींना म्हणाले, “हे पुस्तक तुम्ही प्रवासात वाचा. तुम्हाला ते नक्कीच आवडेल.”

गांधीजींनी ते पुस्तक घेतले. गाडी सुटली. प्रवास सुरू झाला. गांधीजींनी ते पुस्तक उघडले आणि वाचायला सुरुवात केली. पुस्तक वाचनात ते एवढे रममाण झाले की ते स्वतःला विसरून गेले. रात्रभर ते पुस्तक वाचत होते. सकाळ झाली. गांधीजींचे पुस्तक वाचून झाले. त्या पुस्तकाने त्यांच्या जीवनात क्रांती केली. त्या पुस्तकाचे नाव ‘अनू धिस लास्ट.’ आणि त्या पुस्तकाचे लेखक होते जॉन रस्किन. त्या पुस्तकातील विचार असे होते १) सर्वांचे जे हित, त्यातच प्रत्येकाचे हित आहे. २) कोणते ना कोणते सेवाकर्म करून आपली उपजीविका चालवण्याचा प्रत्येकाला अधिकार आहे. सर्व सेवाकर्मे एकाच योग्यतेची आहेत. न्यायाधीशांचे

काम जितके महत्त्वाचे तितकेच कोणत्याच श्रमिकाचे कामही महत्त्वाचे. संशोधक आणि मजूर यांच्या श्रमाच्या मूल्यात फरक नसावा. ३) जे प्रत्यक्ष अंगमेहनत करतात, शरीरश्रमातून उत्पादन करतात त्यांचे जीवन आदर्श होय. या दृष्टीने शेतकऱ्यांचे जीवन आदर्श होय.

गांधीजींना हे विचार एवढे आवडले की त्यांनी त्या विचारांची अंमलबजावणी त्यांच्या जीवनात सुरू केली. तसेच त्यांच्या आश्रमव्रतात शरीरश्रमाचा अंतर्भाव केला. गांधीजींच्या ‘महात्मा’ होण्यात या ग्रंथाचा मोठा वाटा आहे. ज्याला आपण ‘गांधीवाद’ म्हणतो तो हाच. या विचारसरणीला गांधीजींनी ‘सर्वोदय’ हे नाव दिले.

म्हणून ‘अनू धिस लास्ट’ हा ग्रंथ गांधीजींना गुरूस्थानी होता. आणि गोपाळ कृष्ण गोखले हे गांधीजींचे राजकीय गुरू होते; तर रायचंदभाई, टॉलस्टॉय आणि जॉन रस्किन हे परमार्थ गुरू होते. अलेक्झांडर द ग्रेट अर्थात जगज्जेता सिकंदर हाही एका ग्रंथाला गुरू मानत असे. अगदी रणांगणावरही तो त्या ग्रंथाला सोबत ठेवत असे. युद्धाच्या धामधुमीतही त्या ग्रंथाचे वाचन करीत असे. त्या महान ग्रंथाचे नाव ‘इलियड’ आणि त्याचा निर्माता होता महाकवी होमर. सिकंदर म्हणत असे, ‘मला जगज्जेतेपद मिळवून देण्यात ‘इलियड’ या महाकाव्याचा मोठा वाटा आहे.’

भारतीय इतिहासामध्ये गुरू-शिष्यांच्या जोड्या अजरामर झाल्या आहेत. गुरुमुळे शिष्य मोठा झाला की शिष्यामुळे गुरू अजरामर झाले हे सांगणे अवघड आहे. महाभारतामध्ये पांडवांचे गुरुपद

द्रोणाचार्यांकडे आले. रामायणातील प्रभू रामचंद्रांचे गुरू वसिष्ठ होते. विश्वामित्रांच्या यज्ञकार्यात राम लक्ष्मणांनी लक्षणीय कामगिरी केली. म्हणून विश्वामित्रही त्यांचे गुरूच होत. श्रीकृष्णाने जीवनाचे धडे सांदिपनी ऋषींच्या आश्रमात घेतले. श्रीकृष्णाचा मित्र सुदामाही तेथेच शिकला. सुदामा परिस्थितीने गरीब होता. श्रीकृष्ण राजपुत्र होता. पण दोघेही तेथे मित्र म्हणून वावरले. तेथे त्यांना समतेचे आणि ममतेचे धडे मिळाले.

शिवाजी महाराजांना त्यांच्या बालपणी राजमाता जिजाऊ साहेबांनी गोष्टी सांगून त्यांच्या मनाचे भरणपोषण केले. पाश्चिमात्य विचारवंतांमध्ये धर्मसत्तेने पाखंडी ठरवलेला, पण आपल्या विवेकबुद्धीप्रमाणे वर्तन करणारा सॉक्रेटीस हा प्लेटोचा गुरू होता. तर प्लेटो हा महान तत्त्वज्ञ अॅरिस्टॉटल याचा गुरू होता.

मराठी साहित्यामध्ये श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर हे नाटककार राम गणेश गडकरी यांचे गुरू होते, तर गडकरी हे आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे यांचे गुरू होते. अध्यात्माच्या क्षेत्रात रामकृष्ण परमहंस हे स्वामी विवेकानंदांचे गुरू होते आणि निवृत्तीनाथ हे ज्ञानेश्वरांचे गुरू होते. संगीताच्या क्षेत्रात दीनानाथ मंगेशकर यांनी त्यांची कन्या लतादीदी यांना स्वरसाधना शिकवली. क्रिकेटच्या क्षेत्रात रमाकांत आचरेकर यांनी महान खेळाडू सचिन तेंडूलकर यांना क्रिकेटचे धडे दिले. मात्र आचार्य विनोबा म्हणत, “मी कोणाचा गुरू नाही आणि माझा कोणी शिष्य नाही.” विनोबा असे जरी म्हणत असले तरी त्यांच्या साहित्यावर आणि विचारांवर प्रेम करणारे

त्यांचे अनेक शिष्य आहेत. विनोबांनी त्यांच्या ग्रंथांतून, आचरणातून, भूदान चळवळीतून सर्वोदय विचारांतून आणि आचार्यकुलाच्या माध्यमातून समाजाला भरभरून दिले आहे. त्यांची ग्रंथसंपदा हीच आपणाला गुरूस्थानी आहे.

थोडक्यात काय, तर जे आपल्या आचरणातून, कृतीतून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे माणूस घडविण्याचे काम करतात, संस्कृती संवर्धनाचे काम करतात, त्यांच्याकडे गुरुपद आपोआप जाते. मग ती व्यक्ती असो, प्राणी असो, निसर्ग किंवा ग्रंथ असो, नाहीतर जीवनानुभव असो. मात्र अध्यात्म्याच्या क्षेत्रात गुरू दुर्मीळ असतात. अलीकडच्या काळात रमणमहर्षी, योगी अरविंद, रामकृष्ण परमहंस, गुरुदेव रानडे हे अध्यात्माच्या क्षेत्रातील गुरू होत. अध्यात्माच्या क्षेत्रातील पारमार्थिक अनुभव हा ज्याचा त्याने घ्यायचा असतो. त्याबद्दल फार चर्चा करायची नसते. या अनुभवाबद्दल काही सांगायला गेले तर लोक एकतर विश्वास ठेवत नाहीत किंवा वादविवाद करतात. म्हणून अध्यात्म क्षेत्रातील अनुभूती ज्याची त्याने घ्यायची असते आणि आत्मरंगी रंगून जायचे असते.

आपले जीवन मंगलमय करण्यासाठी समृद्ध करण्यासाठी ज्या ज्या गुरूंनी योगदान दिले त्या सर्व गुरूंच्या चरणी लीन होण्यातच आयुष्याची सार्थकता आहे. म्हणून म्हणावेसे वाटते -

‘गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात् परमब्रह्म तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥’

नरकेसरी लोकमान्य टिळक

ज्ञानेश बावीकर

☎ ९१४६८९८३०३

‘लोकमान्य’ ही टिळकांना लोकांनी उत्स्फूर्तपणे बहाल केलेली पदवी आहे. अशी पदवी कोणत्याही शैक्षणिक विद्यापीठात मिळत नाही आणि मिळालीच तर ती लोकविद्यापीठात मिळते. कोणतीही सत्ता हाती नसताना, धनदौलत पाठीशी नसताना टिळकांनी महान कार्य केले. हे कार्य पार पाडत असताना देहाची हेळसांड झाली. तुरुंगवास भोगताना निकृष्ट अन्न खावे लागले. त्यातून मधुमेहाने डोके वर काढले आणि एकेकाळी अभ्यास बाजूला ठेवून वर्षभर व्यायाम करून कमावलेले शरीर देशकार्यासाठी खर्ची पडले.

१ ऑगस्ट १९२० रोजी लोकमान्य टिळकांचे मुंबईत सरदारगृह येथे निधन झाले. मृत्युसमयी ते ६४ वर्षांचे होते. हे वर्ष त्यांचे स्मृतिशताब्दी वर्ष आहे. ६४ वर्षांच्या आपल्या अल्प आयुष्यात टिळकांनी अनेक भूमिका पार पाडल्या. हुशार विद्यार्थी, व्यासंगी शिक्षक, निर्भीड पत्रकार, द्रष्टे संपादक, कृतिशील संघटक, लढवय्या नेता, स्वातंत्र्याचे खंदे पुरस्कर्ते गीतारहस्यकार या त्यांच्या विविध भूमिका होत.

‘लोकमान्य’ ही त्यांना लोकांनी उत्स्फूर्तपणे बहाल केलेली पदवी आहे. अशी पदवी कोणत्याही शैक्षणिक विद्यापीठात मिळत नाही आणि मिळालीच

तर ती लोकविद्यापीठात मिळते. कोणतीही सत्ता हाती नसताना, धनदौलत पाठीशी नसताना टिळकांनी महान कार्य केले. हे कार्य पार पाडीत असताना देहाची हेळसांड झाली. तुरुंगवास भोगताना निकृष्ट अन्न खावे लागले. त्यातून मधुमेहाने डोके वर काढले आणि एकेकाळी अभ्यास बाजूला ठेवून वर्षभर व्यायाम करून कमावलेले शरीर देशकार्यासाठी खर्ची पडले.

लोकमान्य टिळकांचा जन्म २३ जुलै १८५६ चा. रत्नागिरी जिल्ह्यातील दापोली तालुक्यातील चिखलगावचा. टिळकांचे पूर्ण नाव बाळ गंगाधर टिळक. त्यांच्या आईचे नाव पार्वतीबाई. बाळाचे

पाळण्यातील नाव ठेवले होते 'केशव'. पण सर्वजण त्यांना बाळ या नावानेच हाक मारत.

टिळकांचे वडील गंगाधरपंत हे शिक्षक होते. त्यांची फिरतीची नोकरी होती. शाळेत घालण्यापूर्वी गंगाधरपंत यांनी त्यांना घरीच शिक्षण दिले. मुंज होण्यापूर्वीच त्यांना पूर्णांक अपूर्णाकाचे गणित, संस्कृतमधील रूपावली, समासचक्र, निम्मा अमरकोश तोंडपाठ होता. लहानपणी त्यांना एक श्लोक पाठ केला की त्यांच्या वडिलांकडून एक पै मिळत असे. टिळकांनी असे ४०० श्लोक पाठ करून चार रुपये मिळवले होते. त्यांची पाठांतरशक्ती बघून उपाध्यायांनी तोंडात बोटे घातली होती.

पुढे गंगाधरपंत पुण्यात आले. पुण्यात नोकरी करता करता मुलाच्याही शिक्षणाची सोय होऊन त्याच्या आयुष्याला दिशा मिळेल हा उद्देश त्यामागे होता. मात्र पुण्यात आल्यावर पार्वतीबाईंचे निधन झाले. टिळक लहान असतानाच आईचे छत्र हरपले. त्यांना मातृप्रेम चाखायला फारसे मिळाले नाही. गंगाधरपंतांनाही शाळा तपासणीसाठी बाहेरगावी जावे लागे. मग टिळकांचे काका गोविंदराव हे त्यांच्याकडे लक्ष देत. पुण्यातील डोलकर आळीतील दोन नंबरच्या शाळेत टिळकांचे नाव दाखल करण्यात आले.

गंगाधरपंतांना घरात सर्वजण नाना म्हणत. एकदा नाना आपल्या मुलाला म्हणजे टिळकांना म्हणाले, 'टेबलावर काय शोधतोयस ? काय हवंय तुला ?' "मला इथं ठेवलेली बाणाची कादंबरी हवी. मला ती वाचायचीय. सुरुवातीचा काही भाग मी वाचलाय." एवढ्याशा लहान मुलाला कशाला हवीय बाणाची कादंबरी ? त्याला त्यातले काय कळणार ? म्हणून नाना आपल्या मुलाला म्हणाले,

"हे बघ, मी देतो ते उदाहरण सोडव. ते सोडवलांस तर तुला नवीन कादंबरी घेऊन देईन." उद्देश असा की, अवघड उदाहरण देऊन बाळला निरुत्तर करायचे. पण बाळने चुटकीसरशी गणित सोडवून दाखवले आणि लहान वयातच बक्षीस मिळवले.

शाळेतही टिळक फळ्यावरची उदाहरणे तोंडीच सोडवत. एखादे गणित निरनिराळ्या पद्धतींनी सोडवत आणि त्या सर्व पद्धती कशा बरोबर आहेत हे पटवून देत. त्यांची बुद्धिमत्ता वादातीत होती. एकदा वर्गात कोणीतरी शेंगा खाल्ल्या. त्याची टरफलं वर्गात पसरली. शिक्षकांनी शेंगा खाणाऱ्याची चौकशी केली. कोणीच उत्तर दिले नाही. म्हणून शिक्षकांनी सर्वच मुलांना शिक्षा केली. पण टिळकांनी शिक्षा न स्वीकारता घर गाठले. गंगाधरपंतांनी या प्रकाराची चौकशी केली. त्यावर त्यांनी दिलेले उत्तर मोठे मार्मिक होते. गंगाधरपंत म्हणाले, "माझ्या मुलाने वर्गात शेंगा खाल्ल्या नाहीत याबद्दल माझी खात्री आहे. इतर मुलांप्रमाणे त्याला बाहेरचे घेऊन खायची सवय नाही."

या उत्तरावरून कळून येते की गंगाधरपंतांचे आपल्या मुलावर किती बारीक लक्ष होते. त्याच्या सवयी, त्याची मित्रमंडळी याची देखील त्यांना इत्यंभूत माहिती होती.

टिळक १५ वर्षांचे झाले. त्यांचे लग्न कोकणातील लाडघरच्या 'तापी' या मुलीशी झाले. पुढे त्यांना सर्वजण 'सत्यभामा' असे म्हणू लागले. पूर्वी जावई खूश व्हावा म्हणून श्रावण किंवा आषाढ महिन्यात त्याला खाऊ पाठवत. सासरेबुवा आपल्या जावयाची सरबराई करत. कधी खेळणीही पाठवत. पण टिळकांनी अगोदरच सासरेबुवांना सांगून टाकले,

“मला असल्या वेडगळ वस्तू कशाला पाठवता ? त्याऐवजी चांगली पुस्तके पाठवा.” टिळकांच्या या उद्गारावरून त्यांचा दृष्टिकोन कळून येतो. वस्तूपेक्षा ते पुस्तकांना प्राधान्य देतात. खाऊपेक्षा, खेळण्यापेक्षा ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत हे त्यांना बालवयातच कळले होते.

टिळकांचे लग्न झाले, पण ते अजून मॅट्रिक परीक्षा पास झाले नव्हते. परीक्षा जवळ आली म्हणून ते अभ्यासाला लागले. नेमक्या त्याचवेळी वडील गंगाधरपंत आजारी पडले. टिळकांनी त्यांच्या वडिलांच्या आजारपणात खूप सेवा केली. ते वडिलांना रोज गीतेचा एक अध्याय वाचून दाखवत. मात्र या आजारातून गंगाधरपंत वाचू शकले नाहीत. १८७२ साली त्यांचे निधन झाले. टिळकांचे पितृछत्र हरपले. ते लहान असताना आई गेली. आता वडील गेले. टिळक खऱ्या अर्थाने पोरके झाले. तशाही परिस्थितीत टिळक मॅट्रिकच्या परीक्षेला सामोरे गेले. ते मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झाले.

गोविंदकाकांना वाटे, बळवंतरावांचे आता लग्न झाले आहे. त्याने कोठेतरी नोकरी करावी आणि संसार करावा. पण टिळकांनी पुढे कॉलेज शिक्षण घ्यायचे ठरवले. नानांनी त्यांच्या पुढील शिक्षणासाठी त्यावेळचे पाच हजार रुपये ठेवले होते. यावरून गंगाधरपंत किती हुशार आणि दूरदृष्टीचे होते ते कळते. मात्र गोविंदकाकांनी एका मध्यस्थामार्फत टिळकांना समजावण्याचा प्रयत्न केला. नानांनी ठेवलेले पाच हजार रुपये नुसते व्याजी लावले तर आयुष्यभर पिठलं-भाकरी सुखाने खाता येईल. मात्र टिळकांनी हा सल्ला धुडकावला. ते म्हणाले, “नुसतं पिठलं-भाकरी खाऊन जगण्यात

कसली आली आहे मौज ? वेळ पडली ना तर रावसाहेब मंडलिकांपेक्षा सरस कामगिरी करून दाखवीन.”

टिळकांचे हे उद्गार ऐकल्यावर मध्यस्थ गोविंदकाकांना म्हणाले, “मुलगा बृहस्पती आहे. तो आपल्यालाच चार शहाणपणाच्या गोष्टी शिकवील. काळजी करू नका. तो त्याचा समर्थ आहे. त्याला हवे तेवढे शिकू द्या.”

टिळकांनी पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. ते समवयस्क मित्रमंडळीत रमले. संसारात त्यांचा जीव रमेना. म्हणून एके दिवशी बिछाना घेऊन ते कॉलेजच्या वसतिगृहात रहायला आले. मनसोक्त गप्पा मारणे, अभ्यास करणे, आवडीच्या विषयावर तासन्तास बोलणे, असे उद्योग सुरू झाले. येथे त्यांना गोपाळ गणेश आगरकर आणि वामनराव आपटे हे मित्र मिळाले. पुढे हे मित्र भविष्यातील कामाचे भागीदार झाले.

१८७६ साली टिळक बी.ए. झाले. १८७९ साली ते एल.एल. बी. झाले. पुण्यामध्ये ते कायदा शिक्षणाचे वर्ग घेत. त्यांनी एम. ए. लाही प्रवेश घेतला होता. पण त्याचा त्यांनी पाठपुरावा केला नाही. पुण्यामध्ये नृसिंह मंदिराच्या आवारात, सदाशिव पेठेत वासुदेव बळवंत फडके नावाचे वादळ वास्तव्यास होते. या क्रांतिकारकाने इंग्रजांविरुद्ध बंड उभारले होते. ते स्वतः शनिवार वाड्यापुढे उभे राहून भाषण देत. स्वतःच स्वतःच्या भाषणाची जाहिरात करत. त्यांचे हे झपाटलेपण पाहून टिळकही त्यांच्याकडे आकर्षित झाले. ते वासुदेव बळवंत फडके यांच्या व्यायामशाळेत जात. परंतु लवकरच ते त्यातून बाहेर पडले कारण इंग्रजांच्या विरुद्ध

लढण्यासाठी लोकसंघटन पाहिजे याची त्यांना जाणीव झाली. त्यासाठी लोकजागृती केली पाहिजे. लोकजागृतीसाठी राष्ट्रीय शिक्षण, वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून विचारजागृती हे ते मार्ग होत. म्हणून टिळकांनी आगरकरांच्या सोबतीने आणि मराठी भाषेचे शिवाजी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या साथीने 'न्यू इंग्लिश स्कूलची' स्थापना केली.

या शाळेत स्वतः टिळक, आगरकर अध्यापन करत. पुढे टिळकांनी 'आर्यभूषण' हा छापखाना विकत घेतला. आगरकरांच्या साथीने 'केसरी' आणि 'मराठा' ही वृत्तपत्रे सुरू केली. 'केसरी' हे मराठीतून निघे तर 'मराठा' हे इंग्रजीतून निघे. १ जानेवारी १८८० रोजी सुरू झालेले न्यू इंग्लिश स्कूल बाळसे धरू लागले होते. पण १८८२ साली विष्णुशास्त्री यांचे निधन झाले. म्हणून टिळकांनी न्या. तेलंग, डॉ. भांडारकर, न्या. मंडलिक आणि आगरकर यांच्या सोबतीने डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेतर्फे फर्ग्युसन कॉलेज सुरू केले. तेथे टिळक आणि आगरकर स्वतः अध्यापन करत. टिळकांचे अध्यापनाचे विषय होते संस्कृत आणि गणित.

एक तप डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीत सेवा केल्यावर टिळक तेथून बाहेर पडले. कारण आगरकरांनी समाजकारणाला प्राधान्य दिले. टिळक राजकारणातून स्वातंत्र्य मिळवू पहात होते. त्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण, जाहीर व्याख्याने, वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून समाजजागृती हे मार्ग त्यांनी अवलंबिले. त्यावेळी टिळकांचा अन्य क्षेत्रांतील व्याप वाढू लागला. संस्थेच्या काही आजीव सेवकांनी त्याला आक्षेप घेतला. त्यांचे म्हणणे शिक्षणक्षेत्रात

राजकारणाचा हस्तक्षेप नको, म्हणून टिळक संस्थेतून बाहेर पडले. त्यांनी स्वतःची वेगळी, वाट शोधली. पक्षी आकाशात उडतात. त्यांना मार्ग माहीत नसतो. स्वतःची वाट ते स्वतःच शोधतात. टिळकांची वृत्ती म्हणजे पाण्याच्या प्रचंड प्रवाहाचा प्रपात ! या प्रपाताला कोण बांध घालणार ?

टिळक वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून इंग्रज सरकारविरोधात आग ओकू लागले. त्यापायी त्यांना तीन वेळा तुरुंगवास पत्करावा लागला. कोल्हापूरचे दिवाण छत्रपतींचा छळ करित होते. ही बातमी टिळकांनी छापली. पण हाती काहीच लिखित पुरावा नव्हता. म्हणून त्या दिवाणांनी टिळक-आगरकरांना कोर्टात खेचले. त्यांना १०१ दिवसांची शिक्षा झाली. तरुण वयातच टिळकांना डोंगरीच्या तुरुंगाची हवा खावी लागली. दुसरी शिक्षा झाली ती पुण्यात झालेल्या रँड आणि आयर्स्ट या इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या खुनामुळे. हे खून चापेकर बंधूंनी केले. पण त्यामागे टिळकांची प्रेरणा आहे असा इंग्रजांचा समज झाला. तसेच टिळकांचे वृत्तपत्रीय लिखाण त्याला कारणीभूत आहे, असे सरकारचे म्हणणे पडले. शेवटी सरकार इंग्रजांचे, न्यायाधीशही इंग्रज आणि न्याय देणारेही इंग्रज. टिळकांना राजद्रोहाच्या आरोपाखाली दीड वर्षांची शिक्षा झाली. दीड वर्षांची शिक्षा भोगून टिळक सुटले. त्यांचे सहकारी त्यांना भेटायला गेले. 'पुढे काय ?' असा प्रश्न सहकाऱ्यांनी विचारला. तेव्हा निर्भीडपणे टिळक म्हणाले - 'पुनःश्च हरिओम'.

टिळकांचे अग्रलेख अत्यंत स्फोटक असत. त्यांची शीर्षके असत - 'सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय ?' 'राज्य करणे म्हणजे सूड घेणे नव्हे.' 'हे आमचे गुरूच नव्हेत.' 'हे उपाय टिकाऊ

नव्हेत'. या अग्रलेखांनी समाजजागृती होत होती. लोकांच्या मनात स्वातंत्र्याची ऊर्मी उफाळून येत होती. पण इंग्रजांचे मस्तक उठत होते. या भडक लेखनाबद्दल टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला भरण्यात आला. त्यात त्यांना ६ वर्षांची काळ्या पाण्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली. तेव्हा स्थितप्रज्ञ टिळक जराही विचलित न होता म्हणाले, “या कोर्टापेक्षा वरचे एक कोर्ट आहे. तेथे मी निर्दोष सुटेन. माझ्या या तुरुंगवासामुळे माझे जीवितकार्य पार पडण्यास मदतच होणार आहे.” टिळकांना भारतापासून दूर ब्रह्मदेशात म्हणजे आताच्या म्यानमारमध्ये मंडालेच्या तुरुंगात पाठविण्यात आले. हा टिळकांचा तिसरा तुरुंगवास होता. १९०८ ते १९१४ या कालावधीत टिळक मंडालेच्या तुरुंगात होते. तेथे त्यांनी त्यांचा प्रसिद्ध गीतारहस्य हा ग्रंथ लिहिला.

टिळक वृत्तपत्रांतून लिहित, तेव्हा त्यांचा मुलगा विश्वनाथ हा आजारी होता. त्याला प्लेग झाला होता. ते प्लेगच्या साथीचे दिवस होते. टिळक अग्रलेख लिहित होते. तेव्हा कोणीतरी टिळकांना सांगायला आले, “चला, विश्वनाथ गेला !” तेव्हा स्थितप्रज्ञ टिळक म्हणाले, “तुम्ही पुढच्या तयारीला लागा. एवढा अग्रलेख पुरा करून मी येतोच.” टिळक पुढे असेही म्हणाले, “साऱ्या देशाचीच होळी पेटली आहे, तिथे आमच्या घरची एखादी गोवरी जाणारच.” केवढा हा धीरोदात्तपणा!

टिळकांनी लोकजागृती, लोकसंघटन आणि लोकसंस्करण यासाठी गणेशोत्सव आणि शिवजयंती हे सार्वजनिक उत्सव सुरू केले. या उत्सवातून पोवाडे सादर केले जात. मेळे घेतले जात. व्याख्याने होत. मात्र टिळकांचे विरोधक त्यांना हिणवत.

‘तेल्या तांबोळ्याचे पुढारी’ म्हणत. मात्र टिळक खऱ्या अर्थाने नरसिंह होते. लखनौ येथे भरलेल्या काँग्रेस अधिवेशनात त्यांनी प्रचंड अशी गर्जना केली. टिळक म्हणाले, “स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळविणारच.” हे स्वराज्य मिळविण्यासाठी टिळकांनी आयुष्याचा होम केला. खरं म्हणजे त्यांना हयातभर गणित शिकवायचे होते. अध्यापन करायचे होते. अध्ययन आणि अध्यापनाचा व्यासंग करायचा होता. पण स्वराज्याचे काम त्यांनी अंगावर घेतल्यामुळे अध्यापन मागे पडले.

१ ऑगस्ट १९२० ला टिळकांचे देहावसान झाले. तेव्हा मुंबईला अंत्यविधीसाठी गांधीजी आणि नेहरू आले. गांधीजींनी टिळकांच्या शवाला खांदा दिला. जणू त्यांना सूचवायचे होते की तुमचे हे अपुरे राहिलेले काम मी पुढे नेईन आणि खरोखरच महात्मा गांधी टिळकांचे राजकीय उत्तराधिकारी झाले.

टिळकांच्या निधनानंतर गांधीजींनी लिहिले, ‘प्रचंड कर्तृत्वाचा माणूस आपल्यातून निघून गेलाय. एक सिंहागर्जना शांत झालीय. ते लोकांचे आदर्श पुरुष होते. त्यांचा शब्द हा अनेकांसाठी कायदा होता.’

निर्भयता, व्यासंग, स्थितप्रज्ञता, स्वातंत्र्याची अनिवार ओढ, जनसंघटन, देशासाठी सर्वस्वाचा होम करण्याची तयारी, निष्कामवृत्ती हे त्यांचे गुण होते. त्यांच्या स्मृतिशताब्दी वर्षात या गुणांचे स्मरण करून ते आपल्या जीवनात उतरवण्याचा प्रयत्न करूया. हेच खऱ्या अर्थाने त्यांचे स्मरण होईल.

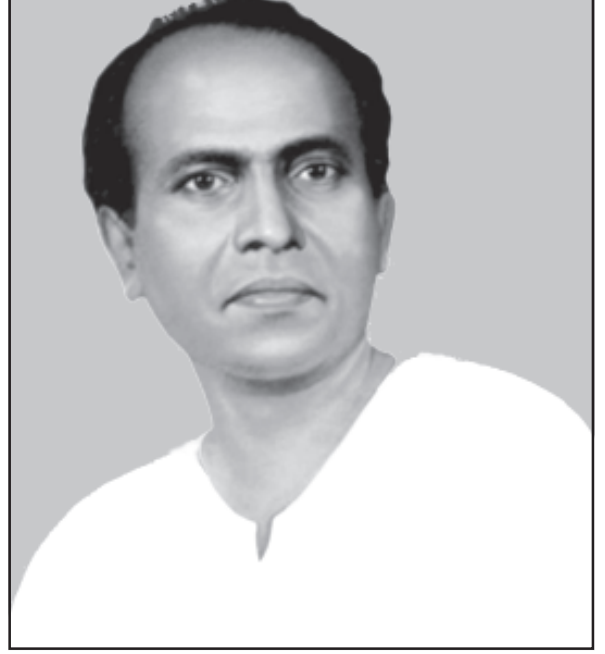

झुंझार लेखक - अण्णाभाऊ साठे

डॉ. दिलीप गरुड

☎ ९९६०२५९०८५

एका गरीब घरात जन्मलेला हा मुलगा पुढे 'शाहीर' झाला. महाराष्ट्राच्या गळ्यातील ताईत बनला. त्यांच्या लावण्या ऐकण्यासाठी लोक जिवाचे कान करू लागले. त्यांचे चित्रपट पाहताना डोळ्यांत प्राण आणू लागले. त्यांच्या कथा, कादंबऱ्या वाचताना लोक थरारून जाऊ लागले. एक वेगळाच अनुभव आपण घेत आहोत, याची जाणीव त्यांना होऊ लागली. त्यांच्या कथा, कादंबऱ्यातील पात्रे अन्यायाविरुद्ध लढणारी आहेत. संघर्ष करणारी आहेत. महाराष्ट्राच्या मातीतील पेटून उठण्याचा, लढण्याचा गुण त्यांच्या पात्रांतही आहे.

१ ऑगस्ट १९२० हा अण्णाभाऊ साठे यांचा जन्मदिवस! हे वर्ष त्यांच्या जन्मशताब्दीचे वर्ष आहे. त्यानिमित्ताने अनेक संस्था, संघटना, विविध उपक्रम राबवतील. कुणी त्यांच्या साहित्याचे अभिवाचन करतील, कुणी त्यांच्या साहित्यावर चर्चा घडवून आणतील. त्यांच्या कथा, कादंबऱ्यांवर निघालेले चित्रपट पुन्हा दाखवले जातील. कुणी दूरदर्शनच्या वाहिनीवरून त्यांची चरित्र मालिका प्रदर्शित करतील. त्यानिमित्ताने त्यांचा जीवनपट पहाणे उद्बोधक ठरेल.

अण्णांचे लहानपणचे पाळण्यातले नाव होते तुकाराम. आईवडिलांनी त्यांना देहूच्या संताचे नाव ठेवले. तुकाराम सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यातील वाटेगावच्या या छोट्याशा खेडेगावात भाऊ आणि वालुबाई यांच्या पोटी जन्मला.

भाऊ आणि वालुबाई यांना एकूण चार अपत्ये झाली. थोरली भागुबाई, दुसरा तुकाराम, तिसरा शंकर आणि चौथी जाई. मात्र घरातील लोक तुकारामाला 'अण्णा' म्हणू लागले. हेच अण्णा पुढे शाहीर अण्णा भाऊ साठे या नावाने प्रसिद्ध पावले.

अण्णा मातंग समाजात जन्मले. दोर वळणे, नाडा, सोंदूर, चन्हाट वळणे हा त्यांचा पारंपरिक व्यवसाय. घरची थोडी शेती होती, पण ती अगदीच तुटपुंजी. जोडीला केरसुण्या बनवून विकणे हेही काम चाले. पण एवढ्याने घरप्रपंच चालेना म्हणून भाऊ साठे मुंबईला गेले. तिथे मिळेल ते काम करू लागले. पोट माणसाला शहाणपण शिकवतं. विचार करायला लावतं. काम करायला उद्युक्त करतं. मुंबईत चार पैसे मिळवून भाऊ साठे घरी पैसे पाठवू लागले.

‘तुक्याला साळंत धाडा’ असं पत्र धाडू लागले.

तुकाराम म्हणजे अण्णा दोन-तीन दिवसच शाळेत गेले. पण मास्तरांनी लांबूनच रूळ फेकून मारल्यामुळे त्यांनी शाळा सोडली, ती कायमचीच. मग अण्णा गावभर भटकू लागले. जंगल, डोंगरदऱ्या पालथ्या घालू लागले. मैदानी खेळ खेळू लागले. दांडपट्टा चालवू लागले. पोपट, साळुंखी, सुतारपक्षी, डोंबाऱ्याचे खेळ, पालख्या, मिरवणूका पाहू लागले. लोकगीतं पाठ करू लागले. पोवाडा, लावण्या म्हणू लागले. त्यांचा आवाज सुरेल होता. ते टिपेच्या आवाजात पोवाडा म्हणत. वृद्ध मंडळीकडून त्यांना शिकारकथा, शौर्यकथा ऐकायला मिळाल्या. त्या शौर्यकथा ते दोस्तमंडळींना सांगू लागले. त्यांची कथा सांगण्याची एक हातोटी होती, त्यामुळे ऐकणारे भारावून जात. अण्णा शिकले ते असे. ते समाजाकडून शिकले. निसर्गाच्या शाळेत शिकले. त्यांनी समाजाचं, सृष्टीचं बारकाईने निरीक्षण केलं. पुढं तेच त्यांच्या साहित्यात उतरलं. त्यांना कथा कादंबऱ्यांचे विषय त्यांच्या आजूबाजूच्या समाजातून, परिसरातून मिळाले. हेच त्यांचे खऱ्या अर्थाने अनौपचारिक शिक्षण होय.

मात्र अण्णांना लहानपणी दारिद्र्य भोगावं लागलं. उपेक्षाही वाट्याला आली. पोटात भूक होती. असहायता होती. आशा-निराशा होती. अशी सुखदुःखाची अकरा वर्षे वाटेगावात गेली. वाटेगावात पोटापाण्याचा प्रश्न सुटेना म्हणून त्यांच्या वडिलांनी सर्वांना मुंबईला न्यायचे ठरवले. आणि एकेदिवशी हे कुटुंब मुंबईच्या दिशेने निघाले. भाडेखर्चाला पैसे नव्हते म्हणून चालतच निघाले. डोक्यावर बोचकी घेऊन मजल दरमजल करीत ते मुंबईला आले. चालत असताना पोरांच्या पायाला फोड आले. पायात चपला नाहीत, पोटात अन्न नाही,

काही नाही. मान नाही, प्रतिष्ठा नाही, शिक्षण नाही, काही नाही. कधी धर्मशाळेत मुक्काम कर तर कधी कुणाच्या शेतात काम मिळाले तर तिथेच चार-आठ दिवस काढ, असे करत २२० मैलांची वाट तुडवत ते मुंबईला आले. रहायला घर नाही म्हणून भायखळ्याच्या एका चाळीत जिन्याखाली राहू लागले. परिस्थिती माणसाला मजबूर बनवते, पण योग्य वेळ येताच बंडखोर माणसे ती परिस्थिती झुगारून स्वतःची वेगळी वाट निर्माण करतात.

अण्णांनी पोटासाठी, अनेक कामे केली. सुरुवातीला डोक्यावर कपड्याची पेटी घेऊन फिरस्तीचे काम मिळाले. व्यापारी पुढे चाले आणि अण्णा मागून ओरडत फिरत. त्याबद्दल त्यांना दिवसाचा एक रुपया मिळे. अण्णा चालताचालता दुकानाच्या पाट्या वाचत. पूर्वी कशीतरी बाराखडी शिकले होते. आता वाचन सुरू झाले. अक्षराला अक्षर जुळवू लागले. त्याचा अर्थ समजून घेऊ लागले. अनुभवाच्या शाळेत त्यांचे शिक्षण सुरू झाले. याच अनुभवातून अण्णा साक्षर झाले.

पण ही फिरतीची नोकरी काही कायमची नव्हती. मग ती नोकरी गेली की अण्णा दुसरी नोकरी शोधत. कधी घरगड्याचे काम तर कधी हॉटेलात कपबश्या विसळण्याचे काम अण्णांनी केले. अगदी हमाली, बुट पॉलिश, डोअर क्लिपर, कुत्रा सांभाळणारा नोकर अशी अनेक कामे अण्णांनी केली. अनेक भूमिका त्यांनी निभावल्या. शेक्सपिअर या इंग्रज नाटककाराने म्हटलंय ‘जग ही एक रंगभूमी आहे आणि आपण त्या रंगभूमीवरचे कलाकार आहोत’. अण्णांच्या वाट्याला अनेक भूमिका आल्या आणि त्यांनी त्या मनापासून केल्या. या भूमिका करत असताना त्यांनी माणसांचे निरीक्षण केले. त्यांचे व्यवहार जवळून पाहिले. त्यांची

भाषा, पेहराव, लकबी, वर्तन जवळून अनुभवले. हेच अनुभव त्यांना लेखन-साहित्य म्हणून पुढे उपयुक्त ठरले.

अण्णांच्या नातलगांचे तमाशाचे फड होते. अण्णा त्या फडात काम करू लागले. त्यासाठी महाराष्ट्रभर फिरू लागले. उभा महाराष्ट्र त्यांनी पाहिला. तेथील ग्रामीण जीवन जवळून पाहिले. महाराष्ट्रातील दऱ्याखोऱ्यांचे, नदऱ्यानाल्यांचे निरीक्षण केले. तमाशात ते लावण्या म्हणत. पेटी, तबला वाजवत. सारंगी, ढोलकी, बुलबुल ही वादये वाजवत. कुठलंही प्रत्यक्ष प्रशिक्षण न घेता ते पाहूनपाहून शिकले. त्यासाठी वेगळी शिकवणी लावली नाही. ते बहुगुणी होते. वेळ पडल्यास स्त्री-भूमिकाही ते करत. कधी राजपुत्र, कधी झिलकरी तर कधी ढोलक्या अशा भूमिका करत.

पूर्वी तमाशात अश्लील बोलले जात असे म्हणून महिला तमाशा पहात नसत. अण्णांनी त्यातील वात्रटपणा काढून त्याला नवीन रूप दिले. त्याचे 'लोकनाट्य' असे नामांतर केले. या लोकनाट्याने जनजागृतीचे काम केले. लोकांना नवीन विचार देण्याचे काम केले. समाजात बदल घडवून आणण्याचे काम या लोकनाट्याने केले. ते समाजशिक्षणाचे काम करू लागले. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत, गोवा मुक्तीच्या संग्रामात आणि सीमा प्रश्नाच्या आंदोलनात अण्णांच्या या लोकनाट्याने भरीव कामगिरी केली.

अण्णांना गरिबांबद्दल सहानुभूती होती. कष्टकऱ्यांचा, कामगारांचा, मजुरांचा जो पक्ष तो अण्णांचा पक्ष. म्हणून अण्णा कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते झाले. त्यांना पक्षाचे व्यासपीठ मिळाले. या व्यासपीठाचा वापर करून ते सामाजिक काम करू लागले. जनजागृतीचे काम करू लागले. त्यांनी 'लाल बावटा' नावाचे कलापथक काढले. या पथकाच्या माध्यमातून ते आपले

विचार व्यक्त करू लागले. त्यांच्या जोडीला शाहीर अमर शेख व शाहीर गव्हाणकर हे प्रसिद्ध शाहीर होते. अण्णा स्वतः कवने करीत. पोवाडे रचत. लावण्या लिहित. पण त्यात प्रबोधनाचा परिवर्तनाचा विचार असे. सामाजिक बदलांचा विचार असे. अण्णांना मराठी भाषा, मराठी संस्कृती, महाराष्ट्राची परंपरा, महाराष्ट्राचा इतिहास याबद्दल प्रचंड अभिमान होता.

पुढे अण्णांचे लग्न झाले. पाटण तालुक्यातल्या काळगावची कोंडुबाई त्यांची पत्नी झाली. ती अशिक्षित होती. पुढे १९४२ साली अण्णांना मुलगा झाला. त्याचे नाव मधुकर ठेवले. पण अण्णांचा आणि कोंडुबाईंचा संसार फार काळ टिकला नाही. अण्णा कलावंत होते. लेखक होते. स्वच्छंदी होते. त्यामुळे त्यांचे आणि कोंडुबाईंचे सूर जुळले नाहीत. अण्णा पुढे एकाकी पडले. दोर तुटलेल्या पतंगासारखे! पुढे ते चिरागनगरच्या झोपडपट्टीत राहू लागले. साधेच कुडाचे घर. चंद्रमौळी झोपडीच म्हणाना! उघडी गटारे, भयंकर डास, दारूचा वास, पोटासाठी चाललेला संघर्ष, भांडणे, हाणामान्या अशा झोपडपट्टीत अण्णा रहात. तेथेच लेखन करीत. त्यांचे शिक्षण कमी झाले होते. पण अनुभवाच्या शाळेत ते तावून-सुलाखून निघाले होते. कृष्णा आणि वारणेच्या खोऱ्यात त्यांचे बालपण गेले होते. तेथील जीवनावर आधारित अनेक कथा, कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या. अण्णांनी एकूण ३२ कादंबऱ्या लिहिल्या. त्या सर्वच गाजल्या. त्यात 'आग,' 'आवडी', 'अहंकार', 'अलगुज', 'चित्रा', 'फकिरा', 'मास्तर', 'रत्ना' अशा कितीतरी कादंबऱ्यांचा समावेश होतो. यातील 'आवडी', 'अलगुज', 'चिखलातील कमळ', 'फकिरा', 'माकडीचा माळ', 'वैजयंता', आणि 'वारणेचा वाघ' या कादंबऱ्यांवर चित्रपट निघाले आणि ते कादंबऱ्यांइतकेच गाजले.

अण्णांनी कादंबऱ्याबरोबरच अनेक कथाही लिहिल्या. त्यांच्या कथा मराठीच्या पाठ्यपुस्तकात अभ्यासाला होत्या. त्यात 'माझं माहेर वाघदरा' आणि 'स्मशानातील सोनं' या कथांचा समावेश होतो. शिवाजी विद्यापीठानेही त्यांची 'फकिरा' ही कादंबरी बी.ए. च्या मुलांसाठी अभ्यासक्रमात नेमली होती. काही दिवस प्राथमिक शाळेची पायरी चढलेल्या आणि कॉलेजची पायरी कधीच न चढलेल्या अण्णांची कादंबरी कॉलेजच्या मुलांना अभ्यासासाठी नेमली होती. अण्णांनी आपली 'फकिरा' ही कादंबरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अर्पण केली. आपल्या अर्पणपत्रिकेत ते लिहितात - "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झुंझार लेखणीस..." या कादंबरीला प्रस्तावना भाऊसाहेब तथा वि. स. खांडेकर यांनी लिहिली आहे.

अण्णांनी २२ कथासंग्रह लिहिले. तेही सर्वच गाजले. त्यात 'बरबादद्या कंजारी,' 'भुताचा मळा,' 'फरारी,' 'गजाआड,' 'खुळवाडी,' 'नवती,' 'लाडी,' या काही कथासंग्रहांचा समावेश आहे. कम्युनिस्ट पक्षाचे काम करताना अण्णांना तुरुंगाची हवा खावी लागली. तुरुंगात असताना त्यांना तेथील कैद्यांचे जीवन जवळून पहायला मिळाले. त्यातील काही कैद्यांनी अण्णांना आपली जीवनकथा सांगितली. त्यातूनच 'गजाआड' या कथासंग्रहाची निर्मिती झाली.

अण्णांनी कथा कादंबऱ्यांबरोबर वगनाट्येही लिहिली. त्यात 'अकलेची गोष्ट,' 'खापऱ्या चोर' 'देशभक्त घोटाळे,' 'नवे तमाशे,' 'बिलंदर बुडवे' अशी काही वगनाट्ये आहेत. तसेच त्यांनी 'शाहीर' नावाचे कवनाचे पुस्तकही लिहिले आहे.

अण्णांनी 'माझा रशियाचा प्रवास' या शीर्षकाचे प्रवासवर्णन लिहिले आहे. कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते

म्हणून त्यांना रशियाला जायला संधी मिळाली. त्या शिष्टमंडळात त्यांचा समावेश होता. रशियाहून परत आल्यावर त्यांनी हे प्रवासवर्णन लिहिले. एकेकाळी प्रवासाला पैसे नाहीत म्हणून ते आई-वडिलांबरोबर वाटेगावपासून मुंबईपर्यंत चालत गेले आणि पुढे मोठेपणी विमानात बसून रशियाला गेले. विमानात बसल्यावर त्यांना लहानपणचा पायी प्रवास आठवला असेल. पायाला आलेले फोड आठवले असतील. जीवन हे असं आहे. कधी सुख तर कधी दुःख. अण्णांनी ते दोन्ही समत्व बुद्धीने स्वीकारले. यशाने हुरळून गेले नाहीत की अपयशाने खचले नाहीत.

आज अण्णा आपल्यात नाहीत. १८ जुलै १९६९ रोजी ते आपल्यातून गेले. त्यांना ४९ वर्षांचे आयुष्य लाभले. ते दीर्घ आहे असे म्हणता येणार नाही. पण त्यांच्या लेखनाचे, चित्रपटांनी ते चिरंजीव झालेत. एका गरीब घरात जन्मलेला हा मुलगा पुढे 'शाहीर' झाला. महाराष्ट्राच्या गळ्यातील ताईत बनला. त्यांच्या लावण्या ऐकण्यासाठी लोक जीवाचे कान करू लागले. त्यांचे चित्रपट पाहताना डोळ्यांत प्राण आणू लागले. त्यांच्या कथा, कादंबऱ्या वाचताना लोक थरारून जाऊ लागले. एक वेगळाच अनुभव आपण घेत आहोत, याची जाणीव त्यांना होऊ लागली. त्यांच्या कथा, कादंबऱ्यातील पात्रे अन्यायाविरुद्ध लढणारी आहेत. संघर्ष करणारी आहेत. महाराष्ट्राच्या मातीतील पेटून उठण्याचा, लढण्याचा गुण त्यांच्या पात्रांतही आहे. या पात्रांच्या माध्यमातून अण्णा अमर झाले. अण्णांनी त्यांच्या लेखणीतून, वाणीतून, लोकनाट्यांच्या माध्यमातून महाराष्ट्राची सेवा केली. त्यांच्या सेवेला सलाम!

स्वामी विवेकानंदांचे शिक्षणविषयक विचार

मधुकरराव एरंडे

९९६०६०३८९०

स्वामी विवेकानंद म्हणत, “जो विद्यार्थ्यांना समजेल अशा सोप्या भाषेत शिकवितो, त्यांच्याशी तादात्म्य पावतो, तो उत्कृष्ट शिक्षक. मनोरंजनातून जो शिक्षक मुलांचे ज्ञानरंजनही करतो तो खरा शिक्षक.” विवेकानंदांनी संस्कृत, इंग्रजी आणि मातृभाषा या तिन्ही भाषांचा पुरस्कार केला. मातृभाषेलाही त्यांनी महत्त्व दिले. स्वामी विवेकानंदांचे शैक्षणिक विचार पुरोगामी होते. स्त्री शिक्षणाला त्यांनी विशेष महत्त्व दिले. त्यांच्या मते स्त्री शिकली तरच देशाची प्रगती होईल.

भारत देशामधील पश्चिम बंगाल हा प्रांत पवित्र, पावन, सुजलाम्, सुफलाम् आहे. या भूमीमध्ये सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, शरदचंद्र चट्टोपाध्याय, रवींद्रनाथ टागोर, रामकृष्ण परमहंस या नवरत्नांनी, प्रज्ञावंतांनी जन्म घेतला. युवकांचे प्रेरणास्थान, शैक्षणिक क्रांती करणारे स्वामी विवेकानंद हे नररत्न याच भूमीतले.

प. बंगाल प्रांतातील 'कोलकाता' महानगरीच्या मातीत जन्मलेले रत्न, नरेंद्र विश्वनाथ दत्त पुढे स्वामी विवेकानंद या नावाने ओळखले जाऊ लागले. महात्मा फुले यांच्यासारखे स्वामी विवेकानंदांचे शैक्षणिक विचार पुरोगामी होते. शिक्षणाचा मूलभूत हेतू हा माणूस घडविणे हाच आहे. इंजिनियर, डॉक्टर नंतर बनवा, आधी माणूस घडवा. अद्वैत तत्त्वज्ञानाप्रमाणे

मन, शरीर व आत्मा यांचा सुसंवादी विकास म्हणजे मनुष्याचं माणूस म्हणून घडणं होय. नुसतं शिक्षित होऊन उपयोग नाही, तर शिक्षणाने मनुष्य सुसंस्कृत आणि संस्कारी बनला पाहिजे. स्वामी विवेकानंदांच्या मते, “माणसात असलेल्या परिपूर्णतेचे प्रकटीकरण म्हणजे शिक्षण.” माणूस घडविण्यासाठी शिक्षकाने फक्त साहाय्य करायचे असते. मेंदूतील सरमिसळ म्हणजे शिक्षण नव्हे. शिक्षण म्हणजे अशी प्रक्रिया, की ज्यामुळे चारित्र्य घडते. Character is the crown of life. शिक्षणामुळे मनःशक्ती वाढते. बुद्धीमत्ता धारदार होते आणि माणूस स्वतःच्या पायावर उभा राहू शकतो.

एखाद्या रोपट्याला वाढविण्यासाठी पाणी, खत, सूर्यप्रकाश, हवा असली की ते रोपटं निसर्गतःच

स्वाभाविक वाढीने वाढते. तसंच माणसाचं पण आहे. मूलदेखील स्वतःच शिकत असतं. शिक्षकाने फक्त त्याचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी मदत करायची असते. मुलांच्या विकासासाठी आपला विचार Positive सकारात्मक असला पाहिजे. Negative नकारात्मक असता कामा नये. शिक्षणासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण केली तर शिकण्याची प्रक्रिया सहज, स्वाभाविक घडते. आईवडिलांच्या सतत अवास्तव अधिकार गाजविण्यामुळे मुलांच्या स्वतंत्र वाढीला वाव मिळत नाही. ते काम शिक्षकाने करायचे आहे. शरीराचे आरोग्य, स्वास्थ्य, संस्कार, मूल्य, ज्ञान, विज्ञान, भाषा, सौंदर्यशास्त्र असे शिक्षण याचा ते शिक्षणात पुरस्कार करतात. ज्या शिक्षणामुळे माणसाचं स्वत्व जागृत होतं असे शिक्षण विवेकानंदांना महत्त्वाचे वाटते.

‘मन, मनगट, बुद्धी आणि विवेक यांचे संतुलन म्हणजे शिक्षण’, असे विवेकानंदांनी म्हटले आहे. आपल्याला आवश्यकता आहे, चित्त शुद्ध करणाऱ्या, मनगट मजबूत करणाऱ्या, बुद्धी विकसित करणाऱ्या व जीवन सुसंघटित करणाऱ्या, शील बनवणाऱ्या विचारांची. माणसाचं मन निकोप, निर्मळ असंच पाहिजे. बुद्धी शक्तीशाली होण्यासाठी शरीर सुदृढ व आरोग्यसंपन्न असणे गरजेचे आहे. त्यासाठी व्यायामाची व खेळाची आवश्यकता आहे. Sound mind is in a sound body. स्वामी विवेकानंद म्हणतात, “गीता वाचण्यापेक्षा मैदानावर फुटबॉल खेळा.” खेळण्याने, व्यायामाने तुमचे शरीर सुदृढ, सशक्त व आरोग्यसंपन्न बनेल व त्यामुळे तुमची बुद्धी शक्तिशाली होईल. Vivekanand advised people to play football rather than read 'Bhagwat Gita.'

स्वामी विवेकानंद म्हणत, “जो विद्यार्थ्यांना समजेल अशा सोप्या भाषेत शिकवतो त्यांच्याशी तादात्म्य पावतो. तो उत्कृष्ट शिक्षक. मनोरंजनातून जो शिक्षक मुलांचे ज्ञानरंजनही करतो तो खरा शिक्षक”. विवेकानंदांनी संस्कृत, इंग्रजी आणि मातृभाषा या तिन्ही भाषांचा पुरस्कार केला. मातृभाषेलाही त्यांनी महत्त्व दिले. महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण म्हणत, ‘मातृभाषेतून दिले जाणारे शिक्षण हे सर्वांत प्रभावी असते. मातृभाषा मुलांना लवकर समजते व विषयाची उकल होते. विज्ञान, तंत्रज्ञान व कृतियुक्त शिक्षण विद्यार्थ्यांसाठी महत्त्वाचे आहे. हिंसक, मुलतत्त्ववादी समाजविघातक प्रवृत्तींना तोंड देण्याची ताकद भारताच्या वैदिक आणि आध्यात्मिक परंपरेत आहे. असा त्यांचा दृढ विश्वास होता. रवींद्रनाथ टागोर म्हणत त्याप्रमाणे जे जे सकारात्मक आहे ते ते सर्व स्वामी विवेकानंदांच्या विचारात आहे. म्हणून त्यांचे विचारधन अक्षर, अभंग व प्रेरणादायी आहे.

शिकागो या ठिकाणी सर्वधर्मपरिषदेसाठी देशोदेशीचे ज्ञानेश्वर आपापल्या देशाचे, धर्माचे शिक्षणाचे महत्त्व सांगण्यासाठी जमले होते. आपल्या देशाचा स्वामी विवेकानंदरूपी ज्ञानेश्वरही उपस्थित होते. कोलंबस हॉल अमेरिकन लोकांनी व विद्यार्थ्यांनी तुडुंब भरला होता. प्रत्येक वक्ता ‘अमेरिकेतील सभ्य स्त्री-पुरुषां’ या वाक्याने सुरुवात करत होता. स्वामी विवेकानंदांनी ‘अमेरिकेतील माझ्या बंधू आणि भगिनींनो’ हे एकच वाक्य उच्चारल्याबरोबर टाळ्यांचा कडकडाट झाला व एक अज्ञात हिंदू संन्यासी काही क्षणात ईश्वरी प्रेषित बनला. हिंदू धर्माची संस्कृती अमेरिकन लोकांना सांगितली. संत ज्ञानेश्वरांचे पसायदान पुन्हा एकदा अमेरिकन लोकांना अस्खलित

इंग्लिशमधून स्वामी विवेकानंदांनी ऐकवले. शिक्षणाचे महत्त्वही अमेरिकन लोकांना सांगितले. १९ व्या शतकामध्ये जन्मलेले स्वामी विवेकानंद हे दुसरे ज्ञानेश्वर होते, असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही.

शिकागो सर्वधर्मपरिषदेमधील ओजस्वी भाषणानंतर त्यांची कीर्ती जगात पसरली. स्वामीजींचे अमेरिका, युरोपमध्ये व्याख्यानाच्या निमित्ताने भ्रमण झालेले होते. शिक्षणामुळे त्या देशांची झालेली प्रगती त्यांनी अनुभवली होती. जपानमधील प्रत्येक व्यक्ती सदैव कार्यमग्न असते हे पाहीलं होतं. जपानमध्ये मुलगा आजारी पडला तर त्याचा अभ्यास मागे राहू नये, म्हणून पालकांना शाळेत उपस्थित राहणे आवश्यक असे. स्वामी विवेकानंद म्हणत, “जेव्हा मी पश्चिमेकडील देश अमेरिका व हिंदुस्थान यांची तुलना करतो तेव्हा डोळ्यांत अश्रू येतात.” हिंदुस्थानातील शिक्षण हा त्यांच्या चिंतनाचा ज्वलंत विषय होता. त्यासाठी विवेकानंदांनी हिंदुस्थानातील लोक विचारप्रवृत्त व कार्यप्रवृत्त करण्याचं काम अहर्निश केलं.

आपल्याला आज अशा शिक्षणाची गरज आहे, की ज्यामुळे चारित्र्य किंवा शील बनेल, मन निकोप राहील, बुद्धी कुशाग्र, विशाल होईल. असे शिक्षण विद्यार्थ्यांना द्या की तो स्वतःच्या पायावर उभा राहिला पाहिजे. ज्ञानाच्या वेगवेगळ्या शाखांच्या अध्ययनाची आज गरज आहे. यांत्रिक विद्येमुळे उद्योगधंद्यांची वाढ होईल व माणूस नोकरीच्या मागे न लागता आपली उपजीविका करू शकेल.

स्वामी विवेकानंद युवकांचे प्रेरणास्थान, स्फूर्तिस्थान होते. राष्ट्रविषयी त्यांच्या मनात जाज्वल्य राष्ट्रभक्ती होती. हिंदुस्थानातील युवक त्यांना घडवायचा

होता. चारित्र्यसंपन्न, राष्ट्रप्रेमी व बुद्धीमान, श्रद्धावान भारतीय युवक विवेकानंदांना बनवायचा होता. त्यासाठी त्यांनी संपूर्ण भारत पिंजून काढला होता. खऱ्या अर्थाने युवकांची स्वामीजी प्रेरकशक्ती होते. शिक्षणामुळेच त्यांच्या वर्तनात परिवर्तन होऊ शकेल असे त्यांना वाटत होते. स्वामीजी म्हणत, “सशक्त, उत्साही, श्रद्धावान व निष्कपट १०० तरुण मला द्या. मी जगात क्रांती घडवून आणीन. प्राणांचीही पर्वा न करता देशाचा चेहरा-मोहरा बदलून टाकेन. स्वामी विवेकानंद पुढे म्हणत, “हे अमृतपुत्रांनो उठा, जागे व्हा. ध्येय साध्य होईपर्यंत थांबू नका.”

स्वामी विवेकानंदांचे शैक्षणिक विचार पुरोगामी होते. स्त्री-शिक्षणाला त्यांनी विशेष महत्त्व दिले. स्त्री शिकली तरच देशाची प्रगती होईल असे ते म्हणत. त्यांच्या मते ज्या देशांनी स्त्रियांचा सन्मान केला, तेच देश जगात सर्वश्रेष्ठ ठरले. ‘यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः’ ज्या देशामध्ये स्त्रियांची पूजा केली जाते त्याठिकाणी परमेश्वराचा निवास असतो. ज्या देशातील स्त्रिया दुःखी आहेत तो देश कधीही मोठा होऊ शकत नाही. स्त्रियांनादेखील शिक्षणाची गरज आहे. स्त्रियांचे अनेक प्रश्न एकाच जादूई शब्दाने दूर होऊ शकतात. तो शब्द म्हणजे शिक्षण. देशाची प्रगती स्त्रियांच्या शिक्षणावर अवलंबून असते. म्हणून शिक्षण सर्वांना मिळाले पाहिजे. धार्मिक शिक्षणाबद्दलही त्यांनी आग्रह धरला. पण हे शिक्षण ‘स्व’ चा आणि माणसातील अध्यात्मिकतेचा शोध व ज्ञान अशा स्वरूपात दिले जावे. शिक्षणाचे उद्दिष्ट सुसंस्कृत समाज निर्माण करणे, हे असले पाहिजे. शिक्षणानेच समाजप्रबोधन व परिवर्तन होऊ शकते.

मुद्रा शिक्षण - एक अभिनव प्रयोग

डॉ. जोगेश्वर नांदुरकर

☎ ९४२१४१२७८९

मनाची एकाग्रता साधायची असेल तर त्यासाठी आपल्या मनातील भावभावनांवर, वासनाविकारांवर नियंत्रण हवेच. ते नियंत्रण साधायचे असेल तर या सर्व भावभावना, हे सर्व वासनाविकार येतात तरी कोठून ? याचा विचार करायला हवा. आपली संस्कृती असे सांगते की, आपल्या शरीरात पृथ्वी, आकाश, आप, तेज, वायू हे पाच घटक आहेत. यांनाच आपण 'पंचमहाभूते' असे म्हणतो. या पंचमहाभूतांवर नियंत्रण कसे मिळवायचे यासाठी मुद्राशास्त्राचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. या मुद्रा विद्यार्थ्यांना कशा शिकवाव्यात हे सांगणारा हा लेख...

नाशिकच्या पुष्पावती रंगठा कन्या विद्यालयात 'मुद्रा शिक्षण' हा प्रयोग मी जून २०१८ ते मार्च २०१९ या काळात राबवला. त्याची माहिती देणारा हा लेख

कसा होता हा प्रयोग? शाळेतील सर्व मुलींना मी काही मुद्रा शिकवल्या आणि प्रत्येक तासाला वर्गातील दोन मुलींना या मुद्रा सर्व वर्गाकडून करवून घ्यायला लावल्या. अल्पावधीतच हा प्रयोग चांगलाच यशस्वी ठरला. सर्वच वर्गामधील मुली या प्रयोगात उत्साहाने सहभागी झाल्या. वर्गात मी पाऊल ठेवण्याचा अवकाश की, 'सर, मी मुद्रा घेऊ ?' असा प्रश्न विचारत मुली हात वर करायला लागल्या. त्यांचा हा उत्साह पाहून मला आनंद

वाटला. सर्व विद्यार्थ्यांना मुद्रा घेण्याची 'संधी' मिळावी, म्हणून मी प्रत्येक तासाला वेगवेगळ्या विद्यार्थिनी ठरवून दिल्या. त्या त्या तासाला त्या त्या विद्यार्थिनी सर्व वर्गासमोर येऊन मुद्रा घेऊ लागल्या. मुलींमध्ये जो लाजरेबुजरेपणा असतो, तो या प्रयोगामुळे आपोआप कमी झाला.

मुली या मुद्रा 'घेतात' तरी कशा? त्या एकेका मुद्रेचे नाव घेतात आणि नंतर 'एक... दोन... तीन' असे शब्द उच्चारतात. त्यांनी 'एक' हा शब्द उच्चारला की, मुलींनी त्या मुद्रेसाठी आवश्यक ती शारीरिक स्थिती घ्यायची असते. 'दोन' शब्द उच्चारल्यावर डोळे मिटायचे असतात. 'तीन' हा शब्द उच्चारल्यावर त्यांनी मुद्रा सोडायची असते. मग पुढच्या मुद्रेचे नाव उच्चारून पुन्हा 'एक... दोन... तीन' असे शब्द उच्चारले जातात. ज्या मुली मुद्रा घेतात, त्या फक्त एका ठिकाणी उभ्या राहून शब्द उच्चारत नाहीत. त्या स्वतः सर्व वर्गात फिरतात आणि ज्या मुली काही चुका करत असतील, त्यांच्या चुका दुरुस्त करतात. यातून आपोआप मुलींमध्ये नेतृत्वाचे गुण विकसित होतात.

सर्वात मोठी गोष्ट म्हणजे या प्रयोगामुळे मुली काही काळ का होईना पण शांत आणि स्थिर बसतात. मुलींनाच नव्हे तर आपल्यालाही सतत काहीतरी अनावश्यक हालचाल करण्याची सवय असते. या सवयीमुळे आपली बरीचशी ऊर्जा आपण उगाच वाया घालवतो. या प्रयोगाने त्या सवयीला आळा बसतो.

कोणकोणत्या मुद्रा घेतल्या जातात ? आता 'मुद्राशास्त्र' हे तर अगदी प्राचीन असे शास्त्र आहे. खरे तर योगशास्त्राचाच तो एक भाग आहे. त्यामुळे योगशास्त्राइतकाच तो प्राचीन आहे. अगदी अथर्व वेदातही मुद्रांचे संदर्भ आढळतात. इतके हे शास्त्र प्राचीन आहे. त्यामुळे स्वाभाविकपणे या शास्त्रात अनेक मुद्रांचा समावेश आहे. त्या सर्वच मुद्रा वर्गात घेणे शक्य नाही. म्हणून त्यापैकी फक्त ७ मुद्रा वर्गात घेतल्या जातात. त्या अशा -

१) ज्ञान मुद्रा

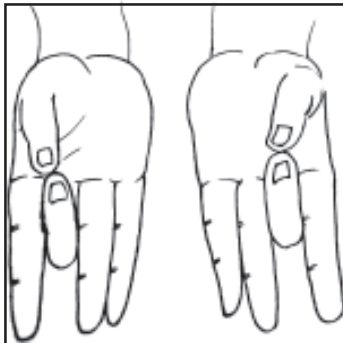
कोणतेही ज्ञान आत्मसात करायचे असेल तर त्यासाठी मनाची एकाग्रता हवी. ही एकाग्रता साधायची असेल तर त्यासाठी

'ज्ञानमुद्रा' उपयुक्त ठरते. कशी करतात ही मुद्रा ? हाताचा अंगठा आणि त्याच्या शेजारचे बोट यांची टोके जुळवली जातात. एकमेकांवर दाबली जातात. इतर बोटे सरळ ठेवली जातात.

२) आकाश मुद्रा

मनाची एकाग्रता साधायची असेल तर त्यासाठी आपल्या मनातील भावभावनांवर, वासना-विकारांवर नियंत्रण हवेच. ते

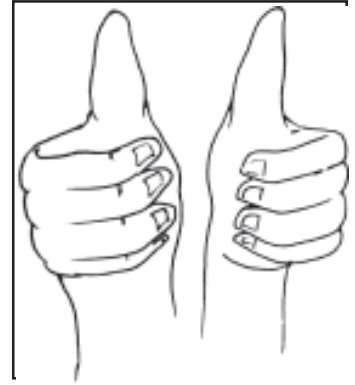

नियंत्रण साधायचे असेल तर या सर्व भावभावना,

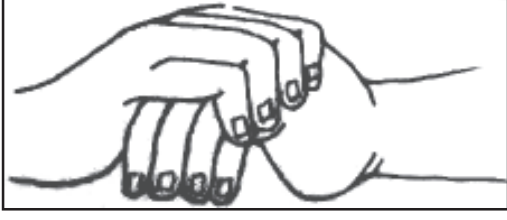
हे सर्व वासनाविकार येतात तरी कोठून? याचा विचार करायला हवा. आपली संस्कृती असे सांगते की, आपल्या शरीरात पृथ्वी, आकाश, आप, तेज, वायू हे पाच घटक आहेत. यांनाच आपण 'पंचमहाभूते' असे म्हणतो. यापैकी आकाश तत्त्वाशी आपल्या भावनांचा, वासनाविकारांचा संबंध असतो. त्यामुळे आकाशतत्त्वावर नियंत्रण आले की, भावनांवर, वासनाविकारांवर नियंत्रण आलेच. हे आकाश तत्त्वावरचे नियंत्रण आणायचे तरी कसे ? 'आकाश मुद्रा' हा त्यासाठी मार्ग आहे. आपल्या हाताच्या पाच बोटांपैकी मधले बोट हे आकाश तत्त्वाशी संबंधित आहे. म्हणून या बोटाचे टोक आणि अंगठ्याचे टोक एकमेकांवर दाबावे. आणि बाकीची बोटे सरळ ठेवावीत. असे केले की, ती झाली 'आकाशमुद्रा'.

३) पुस्तक मुद्रा

कोणतेही पुस्तक वाचण्यापूर्वी किंवा नवे ज्ञान मिळवण्यापूर्वी 'पुस्तक मुद्रा' केली तर त्या पुस्तकातील माहिती किंवा ते ज्ञान अधिक चांगल्या प्रकारे डोक्यात जाऊ शकते. म्हणून प्रत्येक तासापूर्वी, 'पुस्तक मुद्रा' करायला हवी. कशी करतात ही मुद्रा? हाताच्या बोटांची मूठ बंद करावी आणि अंगठा सरळ ठेवावा, म्हणजे झाली पुस्तक मुद्रा.

४) बंधक मुद्रा

या मुद्रेमुळे जे ज्ञान मेंदूत आत्मसात केले गेले आहे, ते चांगल्या प्रकारे बांधले जाऊ शकते. म्हणून या मुद्रेला 'बंधक मुद्रा' असे म्हणतात. प्रत्येक तासाच्या आरंभी ही मुद्रा केली तर आधीच्या तासाला जे ज्ञान आत्मसात केले असेल ते ज्ञान मेंदूत चांगले बांधले जाते. कशी करतात ही मुद्रा? डाव्या तळहातावर डावा अंगठा मिटावा त्याच्याखाली उजव्या हाताचा अंगठा ठेवावा. डाव्या हाताची बोटे खालच्या बाजूने मिटावीत आणि उजव्या हाताची बोटे वरच्या बाजूने मिटावीत.

५) धेनू मुद्रा

आत्तापर्यंत ज्या मुद्रा आपण पाहिल्या, त्या सर्व अभ्यासाशी संबंधित होत्या. ही मुद्रा मात्र शिस्तीशी संबंधित आहे. हल्लीच्या काळात मुलामुलींमध्ये आक्रमकता वाढत चालली आहे.

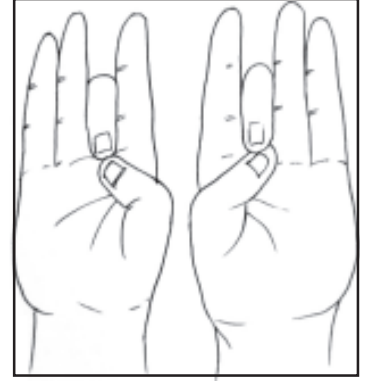

ही आक्रमक प्रवृत्ती कमी करायची असेल तर मुलामुलींना 'पृथ्वी मुद्रा' करायला लावायला हवी. 'पृथ्वी मुद्रा' केल्याने पृथ्वीची सहनशीलता

अंगी येत असते. कशी करतात ही मुद्रा ? तळहात एकमेकांवर ठेवावेत. हे तळहात पृथ्वीच्या दिशेने असावेत. दोन्ही अंगठे एकमेकांना जोडलेले असावेत. पुढची दोन बोटे एकमेकांना जुळवून डाव्या बाजूला वळवावीत. त्या पुढची दोन बोटे एकमेकांना जुळवून उजव्या बाजूला वळवावीत.

६) अभयमुद्रा

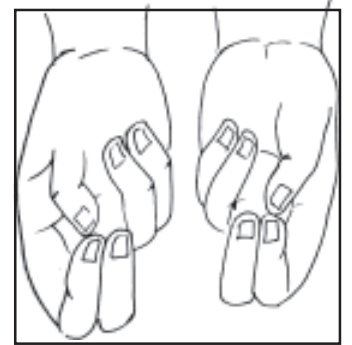
यापुढील दोन मुद्रा हृदयविकाराशी संबंधित आहेत. या मुद्रा का घ्यायच्या ? तर मुलांचे हृदयविकारापासून रक्षण व्हावे म्हणून!

पूर्वीच्या काळी असे मानले जात होते की, रक्तदाब, हृदयविकार या गोष्टी म्हणजे म्हातारपणच्या बाबी आहेत. हल्लीच्या काळात तसे काही राहिलेले नाही. अगदी लहान वयात मुले अभ्यासाचा ताण घेत आहेत. कशी करतात ही मुद्रा ? दोन्ही हात कानापाशी न्यावेत आणि हातांची 'आकाशमुद्रा' करावी, म्हणजे झाली ही मुद्रा.

७) कुबेर मुद्रा

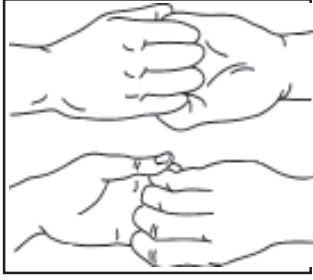
ही मुद्रादेखील हृदयविकाराशी संबंधित आहे. कशी करतात ही मुद्रा ? हाताचा अंगठा व त्याशेजारची दोन बोटे

यांची टोके एकमेकांना जुळवावीत व उरलेली दोन

बोटे मिटवून घ्यावीत, म्हणजे झाली ही मुद्रा.

या सात मुद्रांखेरीज गणेशोत्सवाच्या निमित्ताने मी अजून एक मुद्रा घ्यायला सुरुवात केली. ही मुद्रा म्हणजे 'गणेश मुद्रा' होय. कशी करतात ही मुद्रा? डोळे मिटून डोळ्यांपुढे गणपतीची मूर्ती आणायची. श्वास घ्यायचा. दोन्ही हातांची बोटे हृदयापाशी न्यायची.

डाव्या हाताची बोटे मुडपायची आणि उजव्या हाताची बोटे मुडपून त्यात घालायची. श्वास घेताना या बोटांनी एकमेकांना ताणायचे आणि 'ॐ गं गणपतये नमः' हा मंत्र म्हणायचा. मग श्वास सोडायचा आणि तो सोडताना बोटांची एकमेकांवरची पकड सैल करायची. अशा पद्धतीने ही मुद्रा करायची असते.

ही मुद्रा करण्याचे फायदे कोणते ? पहिला फायदा हा की, या मुद्रेमुळे माणसाचे मनोबल वाढते. दुःखांशी, संकटांशी लढण्याचे धैर्य वाढते. आत्ताच्या काळात ते धैर्य आवश्यकच आहे. साध्या दुःखांनी कोलमडून पडणारी पिढी आपल्याला घडवायची आहे का ? नाही ना? मग प्रत्येक मुलामुलीला 'गणेश मुद्रा' करायला लावायलाच हवी.

दुसरा फायदा म्हणजे एकेका गणेश मुद्रेत एकेक प्राणायाम होऊन जातो. श्वास आत घेणे, छातीत कोंडणे व तो बाहेर सोडणे हा प्राणायामच आहे ना? प्राणायाम हा हृदयविकार, रक्तदाब

यांच्यावरती उत्तम उपाय आहे. आपले पूर्वज प्राणायाम करत असत. म्हणूनच त्यांची प्रकृती उत्तम राहत असे. आज प्राणायाम थांबला आहे. गणेश मुद्रेच्या निमित्ताने हा प्राणायाम पुन्हा सुरू होऊ शकतो.

वरील प्रकारचा हा चांगला उपक्रम मी वर्षभर राबवला. इतर शाळांनीही हा उपक्रम राबवावा, असे मला वाटते. प्रत्येक तासाला सर्वच मुद्रा घेणे अवघड आहे. असे वाटत असेल तर प्रारंभी परिपाठाच्या वेळी अभय मुद्रा, कुबेर मुद्रा, पृथ्वी मुद्रा, गणेश मुद्रा या मुद्रा सामुदायिकपणे घेता येतील आणि प्रत्येक तासाच्या प्रारंभी ज्ञानमुद्रा, आकाश मुद्रा, पुस्तक मुद्रा, बंधक मुद्रा या मुद्रा वर्गावर्गात स्वतंत्रपणे घेता येतील.

ज्या शाळेत प्रत्येक वर्गात स्पीकर्स बसवलेले असतील, तेथे हा उपक्रम अधिक चांगल्या प्रकारे घेता येईल. अशा शाळांमध्ये एखाद्या शिक्षकाच्या आवाजात एक सी.डी. तयार करता येईल. त्या सी.डी. त 'अभय मुद्रा... एक... दोन... तीन...' अशा प्रकारचे शब्द असावेत. ते ते आकडे उच्चारले जाताच त्याप्रमाणे कृती व्हाव्यात असे केले तर एक तास संपल्यावर दुसरा तास सुरू होत असताना वर्गात जो गोंधळ होतो, तो नाहीसा होईल. एका मिनिटात सारी शाळा शांत होईल आणि मुद्रा करायला लागेल. त्या त्या मुद्रांचे विविध फायदे मुलांना मिळतील. तेव्हा सर्व शाळांनी अशा प्रकारचा उपक्रम राबवावा, अशी इच्छा व्यक्त करून हा लेख संपवतो.

Preparing Students for Physics Practical Examination

Manisha Havaladar

☎ 9422174545

This article contains realistic hints and practical suggestions regarding how to conduct practicals especially in case of Physics at +2 level so as to help students develop confidence to face practical examination.

If we consider Physics as a coin, the theory of the subject and experiments are the two sides of this coin. The coin won't be of any value, if either of them is missing.

This is how the theory and experiments of the fundamental science, physics are related.

At higher secondary level, science students are truly introduced to experimentation in the laboratories for different science subjects. Some students love this but some are afraid of this practical work. This may be because as adolescents, they are not sure about their abilities and skills. They are still in the process of development.

At this point, teacher has to play a vital role. The best place to do this is the physics laboratory.

In the syllabus of classes XI and XII physics, correlation of the theory and practical is well - maintained. Theoretical physics can be grasped with the help of

experiments and activities designed by the board of studies. Students are worried about scoring marks in physics practicals. It is because this requires different skills and actual practice. Physics practical handbook is not allowed at the time of practical examination. They feel nervous.

Here comes the physics teacher's skill to prepare them on the basis of their understanding of all the experiments and activities, in the revision sessions conducted at least twice in a year.

Here is how we train our students to take physics practicals seriously and perform them sincerely.

- 1) We make sure that, every student has understood the theory of the experiment of the day.
- 2) Relating the theory : We demonstrate the experiment carefully to each student in the practical session.
- 3) We discuss the probable mistakes in

- diagram circuit connections, observation, calculations, graph and the result of the experiment.
- 4) For electrical experiments, circuit connections of each pair of students is checked and if mistakes are found, they are corrected with explanation.
 - 5) First observation of the experiment of each pair is checked. Then individual student is asked to note observations separately and these are also checked. Thus we ensure that every student has understood the procedure of the experiment.
 - 6) One calculation based on logarithmic tables is explained, student's calculations are checked and mistakes are rectified. Students, weak in log calculations, are guided and given many examples to practise.
 - 7) Graphs are discussed and students are allowed to choose the convenient scale for observing values.
 - 8) To draw conclusions or results from the graphs or calculations, is discussed and then written in the experimental sheet.
 - 9) Many students can complete the experimental sheet within the batch timing and the remaining time is used for the practice of taking observations.

We in my college, insist on students to do this as a habit so that they should feel confident about the experiments.

For Activities in the practical work, students are to understand the procedure and

apply the knowledge to the given apparatus. Then arrive at the result. They have an opportunity to explore different ways of implementing their knowledge, to make mistakes and to correct them. This is "Learning by doing the role of teacher is to guide them, if needed.

Many students following this method of experiments and activities, become confident about physics practicals. Some need more practice which is given in revision sessions.

After the completion of the lab-work, we discuss 2 experiments and one activity during every classroom lecture.

As a part of our discipline, we pay special attention towards students who were absent for the practicals. Every physics teacher has the phone numbers of the student in his/her batch. We immediately talk with the absent student or his parents during that batch time, to know the reason for his absence. This student is instructed to perform and his observations are checked by the concerned teacher, when the student is present and this happens mostly in the same week. Thus timely completion of the practical work is ensured.

After the journals are certified, we arrange revision practicals before the preliminary practical examination.

We have a small junior college science unit of four divisions. Our students score well in practicals and we have good results.

I believe, every physics teacher would benefit by following this method.

भारतीय नागरिकांचे मूलभूत हक्क

ड. झेड खोब्रागडे

☎ ९९२३७५६९००

माध्यमिक स्तरावर सामाजिकशास्त्रे या विषयांतर्गत राज्यशास्त्र हा विषय शिकवला जातो. राज्यशास्त्र या विषयामध्ये नागरिकांचे हक्क व कर्तव्ये हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. हा घटक शिकवण्यासाठी शिक्षकांनी राज्यघटनेची प्रत विद्यार्थ्यांना दाखवावी व घटनेतील संबंधित अनुच्छेद वाचून दाखवावा. यामुळे विद्यार्थ्यांना नागरिकांच्या हक्कांची व कर्तव्यांची जाणीव होईल.

हजारो वर्षे अज्ञान, गुलामगिरी, दारिद्र्य, भेदाभेद, उच्चनीचता, रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा या गर्तेत अडकलेल्या लोकांना भारतीय संविधानामुळे त्यांचे मूलभूत हक्क प्राप्त झाले. खरे तर हे हक्क त्यांना सहजासहजी मिळाले नाही. भारतीय नागरिकांचे मूलभूत हक्क या विषयावर संविधान सभेत खूप चर्चा झाली. वाद-प्रतिवाद झाले. त्यानंतर आज आपण पाहतो असे मूलभूत अधिकार संविधानाच्या भाग ३ मध्ये अंतर्भूत करण्यात आले आहेत. अनुच्छेद १२ ते ३५ यामध्ये नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांबाबतची तरतूद आहे. हे हक्क केवळ उपरोक्त प्रश्नांचा सामना करणाऱ्यांनाच मिळाले नाहीत तर त्यांचा लाभ या देशातील सर्वच नागरिकांना झाला आहे. हे मूलभूत हक्क म्हणजे माणसांच्या समग्र कल्याणाची व विकासाची सनद आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय, राष्ट्रीय एकता व एकात्मता प्रस्थापित करून माणसामाणसांतील भेदाभेद, विषमता, उच्चनीचता, श्रेष्ठकनिष्ठता अशा प्रकारची श्रेणी संपुष्टात आणण्याचा सम्यक संकल्प संविधानाचा असून मूलभूत अधिकार ही संविधानाची महत्त्वपूर्ण देणूक ठरला आहे. धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणांवरून भेदभाव केला जाणार नाही, अशी व्यवस्था संविधानाने निर्माण केली आहे.

संविधानाने दिलेल्या मूलभूत हक्कांमुळे तसेच या हक्कांसाठी दिलेल्या संरक्षण आणि उपाययोजनेमुळे या देशातील करोडो शोषित व वंचित लोक तसेच सामान्य माणूस मोकळा श्वास घेऊन सन्मानाचे व प्रतिष्ठेचे जीवन जगत आहे. तसेच तो मानवी हक्क व प्रतिष्ठेसाठी संघर्ष करत आहे. ज्यांना संविधानाच्या मूलभूत हक्कांची माहिती झाली ते संविधानाचा उपयोग करून इतरांच्या बरोबरीने येण्यासाठी कष्ट करित आहेत. मात्र ज्यांना अजूनही संविधान व संविधानात्मक मूलभूत हक्कांची जाणीव झाली नाही, ते लोक आजही अंधारातच आहेत. त्यांना त्यांचे हक्क माहित नसल्यामुळे त्यांची प्रगती खुंटत आहे. अशा लोकांची संविधान साक्षरता होणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. सर्वसमावेशक विकासाची संकल्पना तेव्हाच फलदायी ठरू शकते, जेव्हा देशातील शोषित-वंचित-उपेक्षित व साधनहीन अभावग्रस्त व्यक्ती विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी होतील, तेव्हाच देश सुखी, संपन्न होईल. देश समर्थ आणि एकसंघ होण्यासाठी “नाही रे” वर्गांना स्वातंत्र्य, समता व न्यायाची वागणूक व लाभ देणे आवश्यक आहे. राज्यकर्ते व विविध यंत्रणांवर ही नैतिक सांविधानिक जबाबदारी आहेच.

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. त्यामुळे प्रत्येक मनुष्याला अशी आंतरिक इच्छा असते की त्याचे जीवन सुखी व आनंदाचे असावे. त्यासाठी व्यक्तीची धडपड सुरूच असते. परंतु मानवी हक्कच नाकारले गेले तर त्याचे जगणे हे जगणे ठरत नाही. १३ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये इंग्रज लोकांनी किंग जॉनच्या एकाधिकार राज्यकारभाराविरुद्ध बंड केले. प्रजेचे काही मूलभूत हक्क असतात व या हक्कांची स्वतंत्रता असली पाहिजे; सुरक्षा मिळाली पाहिजे अशी तिथल्या नागरिकांची मागणी होती. राजाला सुद्धा मानवी हक्कांचे उल्लंघन करता येणार नाही. ही बाब किंग जॉनला मान्य करावी लागली त्यामुळे किंग जॉन यांनी

१२१५ मध्ये घोषणापत्र (Manifesto) जारी केले. मानवी हक्कांचे स्वातंत्र्य व सुरक्षेचा उगम म्हणजे हे घोषणापत्र समजले जाते. थॉमस पेन यांनी “मानवाधिकार” (Rights of Man) या पुस्तकातून मानवीय स्वातंत्र्याचा उद्घोष केला. जॉन लॉक या दार्शनिकाने सुद्धा “जगण्याचे स्वातंत्र्य” आणि ‘अधिकारांची समानता’ हे नैसर्गिक अधिकार असल्याचे विचार मांडले. या विचारांचे जागरण झाल्यामुळे परिणाम असा झाला की इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स, रशिया या देशांमध्ये जी राज्यक्रांती झाली त्यात मानवाच्या अधिकारांची स्वतंत्रता, समानता व सुरक्षा ही तत्त्वे प्रकर्षाने पुढे आली. माणसाच्या जगण्याला अर्थ प्राप्त होण्यासाठी व देश घडविण्यासाठी देशाच्या एकात्मतेसाठी, देशवासियांचे मूलभूत हक्क त्यांना मिळवून देणे व त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे. संविधानाचे निर्माते, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मूलभूत हक्क व त्यावरील मर्यादांचे संविधान सभेत विवेचन करताना सांगितले की, समता, स्वातंत्र्य व बंधुता ही तत्त्वे फ्रेंच राज्यक्रांतीतून घेतली नसून तथागत गौतम बुद्धाच्या विचारांतून घेतली आहेत.” हेही समजून घेण्याची गरज आहे. कारण बुद्धांची शिकवणसुद्धा समतावादी आहे.

भारतीय लोकांच्या हक्कांचे व स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे हा उद्देश समोर ठेवूनच, संविधानात मूलभूत हक्कांचा समावेश करण्यात आला व कायद्याने त्यास पाठबळ देण्यात आले. व्यक्तींच्या हक्कांवर अतिक्रमण झाल्यास त्यास न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा अधिकार देण्यात आला. मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणाची जबाबदारी संविधानाने न्यायपालिकेवर सोपविली. त्यामुळे हक्कांशी विसंगत किंवा विरोधी असलेले कायदे रद्द ठरविण्याचा अधिकार न्यायपालिकेला प्राप्त झाला आहे. मूलभूत हक्कांचे आणखी एक वैशिष्ट्य असे, की हे हक्क अमर्याद नाहीत. याविषयी संविधान सभेत प्रदीर्घ चर्चा आणि वादविवाद झाले समाजात कोणतेही हक्क अमर्याद असू शकत नाहीत. प्रत्येक हक्काबरोबर काही बंधने आहेतच. संविधान सभेने, चर्चेअंती ठरविल्यानुसार

सुरुवातीला सात प्रकारचे मूलभूत हक्क दिले आहेत. मालमतेचा हक्क वादग्रस्त ठरल्यामुळे १९७८ च्या ४४ व्या घटनादुरुस्ती अन्वये तो काढून टाकण्यात आला. त्यामुळे पुढील सहा प्रकारचे मूलभूत हक्क नागरिकांसाठी आहेत.

- १) समतेचा हक्क (अनुच्छेद १४ ते १८)
- २) स्वातंत्र्याचा हक्क (अनु. १९ व २२)
- ३) शोषणाविरुद्धचा हक्क (अनु. २३ व २४)
- ४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (अनु. २५ ते २८)
- ५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (अनु २९ व ३०)
- ६) घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क (अनु. ३२)

संविधानातील अनुच्छेद ३२ चे महत्त्व सांगताना संविधान सभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की, “ज्या कलमावाचून घटना निरर्थक ठरली असती, असे सर्वांत महत्त्वाचे कलम कोणते? असे जर कोणी मला विचारले तर कलम ३२ शिवाय दुसऱ्या कोणत्याही कलमाचा निर्देश मला करता येणार नाही. नागरिकांना दिलेल्या मूलभूत हक्कांना संविधानात्मक संरक्षण नसेल तर ते हक्क निरर्थक ठरतील. म्हणून कलम ३२ हे संविधानाचा आत्मा आहे.” नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण न्यायपालिकेवर सोपविले आहे. सन २००२ च्या ८६ व्या घटनादुरुस्तीमुळे अनुच्छेद २१-अ मध्ये “शिक्षणाचा अधिकार” हा मूलभूत हक्कांमध्ये समाविष्ट करण्यात आला आहे. त्यातून शिक्षणाचा अधिकार हा कायदा अस्तित्वात आला. अशाप्रकारे सात मूलभूत अधिकार सद्यस्थितीत आहेत. संविधानाच्या भाग ३ मध्ये अनुच्छेद १२ ते ३५ मध्ये मूलभूत हक्कांविषयी विवेचन करण्यात आले आहे. अनुच्छेद १२ नुसार “राज्य” या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्यात आला आहे. तसेच अनुच्छेद १३ हे अतिशय महत्त्वाचे आहे. कारण मूलभूत हक्कांशी विसंगत असलेले अथवा त्यांचे न्यूनीकरण करणारे कायदे शून्य ठरविण्यात आले आहेत, निष्प्रभ ठरविले गेले आहेत. हे मान्यच करावे लागेल की संविधानाच्या समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय या तत्त्वांमुळे या देशाची लोकशाही मजबूत असून देश एकसंध आहे व प्रगतीपथावर वाटचाल करत आहे.

समस्या प्रदूषित हवेची !

विवेक भालेराव

हवेच्या प्रदूषणामुळे मानवी स्वास्थ्य, आरोग्य व एकंदर जनहितावर विपरीत परिणाम होतो. मालमत्तेची हानी होते. पर्यावरणाची हानी होते. हवेच्या प्रदूषणामुळे कपडे मळणे, घाण वास येणे, डोळे चुरचुरणे, दृष्टी अंधू होणे, पिकांचे नुकसान होणे, वाहन चालकांना स्पष्ट न दिसणे, आम्लयुक्त पाऊस पडणे, घशाला सूज येणे, फुफ्फुसाचे तसेच रक्ताभिसरणाचे विकार होणे असे अनेक वाईट परिणाम होतात. हवेच्या प्रदूषणाचा विशेषतः शरीराच्या उघड्या असणाऱ्या त्वचा वगैरे भागावरती वाईट परिणाम होतो.

जगात हवेच्या प्रदूषणाची समस्या ही काही नव्याने निर्माण झालेली समस्या नाही. आदिमानवाने जेव्हा त्याच्या गुहेत प्रकाश मिळवण्यासाठी आग पेटवली तेव्हापासून प्रदूषणाला प्रारंभ झाला असे म्हणता येईल. जगात आता वाढलेली लोकसंख्या तसेच औद्योगिकीकरण यामुळे हवेच्या प्रदूषणाचे दृश्य परिणाम दिसून येत आहेत.

जगातील सर्वच महानगरात हवेच्या प्रदूषणाची समस्या जाणवते आहे. त्यातही अविकासित राष्ट्रातील काही शहरातील हवेच्या प्रदूषणाचे प्रमाण जगात सर्वांत जास्त आहे. उदाहरणार्थ क्वातार, अफगाणिस्तान, कॅमेरून बांगलादेश, इजिप्त, सौदी अरेबिया, मंगोलिया, पाकिस्तान इत्यादी अविकासित

देशांत हवेच्या प्रदूषणाचे प्रमाण जास्त आहे. विकसित देशांत प्रदूषणाच्या समस्येसंबंधीची असणारी जागरूकता आणि ते टाळण्यासाठी केले जाणारे उपाय यामुळे तेथील प्रदूषण बरेच नियंत्रणात आहे.

आपण सरासरी सामान्यतः दररोज बावीस हजार वेळा श्वासोच्छ्वास करीत असतो. श्वासावाटे प्रत्येक दिवशी आपण सुमारे सोळा किलोग्रॅम हवा नाकावाटे आत घेतो. अन्नावाचून मानव पाच आठवडे, तर पाण्यावाचून पाच दिवस जिवंत राहू शकतो. मात्र हवेवाचून मानव पाच मिनिटांपेक्षा जास्त काळ तग धरू शकत नाही. अशी ही जीवनासाठी अत्यावश्यक असणारी हवा प्रदूषित झाली की मात्र जीवनाला घातक ठरते.

हवेच्या प्रदूषणात बेन्झीन, ओझोन, हवेत तरंगणारे सूक्ष्म कण, हायड्रोजन सल्फाईड, हायड्रोजन क्लोराईड, हायड्रोजन फ्ल्युओराईड, सल्फर डाय ऑक्साईड, क्लोरीन, नायट्रोजनाची ऑक्साईडे, कार्बन मोनॉक्साईड, क्तिरणोत्सारी

वायू, गंधकाची संयुगे, अल्डेहाईड्स, कार्बनी वाफा इत्यादींचा अंतर्भाव होतो.

हवेच्या प्रदूषणामुळे मानवी स्वास्थ्य, आरोग्य व एकंदर जनहितावर विपरीत परिणाम होतो. मालमत्तेची हानी होते. पर्यावरणाची हानी होते. हवेच्या प्रदूषणामुळे कपडे मळणे, घाण वास येणे, डोळे चुरचुरणे, दृष्टी अधू होणे, पिकांचे नुकसान होणे, वाहन चालकांना स्पष्ट न दिसणे, आम्लयुक्त पाऊस पडणे, घशाला सूज येणे, फुफ्फुसाचे तसेच रक्ताभिसरणाचे विकार होणे असे अनेक वाईट परिणाम होतात. हवेच्या प्रदूषणाचा विशेषतः शरीराच्या उघड्या असणाऱ्या त्वचा वगैरे भागावरती वाईट परिणाम होतो. वाहनाच्या इंजिनाच्या उत्सर्जनातून बाहेर पडणारे शिशाचे सूक्ष्म कण रक्ताचा कर्करोग तसेच मज्जा विकृतींना कारण ठरतात. हायड्रोजन फ्ल्युओराइड वायू मानवात हाडांच्या विकृतीला कारण ठरतो. प्रदूषणाची तीव्रता, व्यक्तीची प्रतिकारक्षमता व प्रदूषित हवेत राहण्याचा कालावधी यावरही प्रदूषणाचा घातक परिणाम होणे अवलंबून असते. अशक्त व्यक्ती, बालके, वयोवृद्ध व्यक्ती यांच्यावर हवेच्या प्रदूषणाचा परिणाम जास्त होतो. वातावरणातील द्रव तसेच वायूंचे सांद्रीभवन होऊन त्यात धूर मिसळला की धूरयुक्त धुके (Smog) निर्माण होते. त्यामुळे अर्धा किलोमीटर अंतरापेक्षा दूरच्या गोष्टी दिसू शकत नाहीत. विमाने, जहाजे तसेच रस्त्यावरील वाहनांच्या अपघाताला असे धुके कारण ठरते.

आपण सुद्धा हवेचे प्रदूषण करतो. एखाद्या हवाप्रतिबंधक जागेत जर आपण राहिलो तर तेथील कर्बवायूचे (कार्बनडाय-ऑक्साइड वायू) प्रमाण वाढत जाते ते दहा टक्क्यांपेक्षा जास्त झाले की मानवाला

हानिकारक ठरते. मानव बेशुद्ध होऊन मृत्यू पावतो. एरवी कार्बन डायऑक्साइडचे हवेतील प्रमाण सामान्यपणे तीन शतांश टक्के इतके अत्यल्प असते. कार्बन डायऑक्साइडचे हवेतील प्रमाण एक टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढू न देणे हितकारक असते. आपल्या उच्छ्वासातून काही प्रमाणात कार्बनमोनॉक्साइड वायू देखील बाहेर पडतो. वातावरणात त्याचे प्रमाण दोन दशांत टक्के इतके जरी झाले तरी माणसाला मृत्यू येतो. त्याशिवाय मिथेन, अमोनिया, इंडॉल, स्केटॉल, हायड्रोजन सल्फाइड पाण्याची वाफ यांचे देखील आपल्या शरीरातून उत्सर्जन होत असते. त्यासाठी आपल्या भोवती हवा खेळती राहिल हे बघणे महत्त्वाचे असते.

इंधनाचे अर्धवट ज्वलन झाल्याने कार्बन-मोनॉक्साइड वायू निर्माण होतो. आपल्या रक्तातील हिमोग्लोबिनशी संयोग पावून या वायूमुळे कार्बॉक्सी-हिमोग्लोबिन हे गडद गुलाबी रंगाचे श्वसन क्रियेत निरुपयोगी असणारे संयुग तयार होते. त्यामुळे हिमोग्लोबिनची शरीरातल्या पेशींपर्यंत प्राणवायू वाहून नेण्याची क्षमता कमी होते. प्राणवायूपेक्षा कार्बन-मोनॉक्साइड वायूची आपल्या रक्तातील हिमोग्लोबिन बरोबर संयोग पावण्याची आसक्ती दोनशे पटींनी जास्त असते. त्यामुळे अगदी अल्प प्रमाणातील कार्बन-मोनॉक्साइड वायू देखील मोठ्या प्रमाणावर कार्बॉक्सी-हिमोग्लोबिन तयार करतो. जेव्हा आपल्या रक्तातील निम्म्या हिमोग्लोबिनचे कार्बॉक्सीहिमोग्लोबिन मध्ये रूपांतर होते, तेव्हा मृत्यू अटळ होतो एखाद्या व्यक्तीचा मृत्यू त्यामुळे झाल्यास शवविच्छेदनात त्या व्यक्तीच्या शरीरातील मांस गडद गुलाबी रंगाचे झालेले आढळते.

अडीच ते दहा मायक्रोमीटर जाडीचे हवेत तरंगणारे सूक्ष्म कण श्वसनावाटे आपल्या शरीरात प्रवेश करू शकतात. हवेत तरंगणारे अडीच मायक्रोमीटर व त्यापेक्षा कमी जाडीचे सूक्ष्मकण आपल्या आरोग्याला जास्तच घातक ठरतात, कारण ते फुफ्फुसात खोलवर शिरतात व थेट रक्तात मिसळतात. प्रदूषित हवेमुळे श्वसनाशी संबंधित विकार बळावतात व विशेषतः वृद्ध व्यक्ती मृत्युमुखी पडण्याचे प्रमाण वाढते.

रात्री किंवा हिवाळ्यात दिवसादेखील कोळशाच्या ज्वलनामुळे तापमान दहा अंश सेल्सिअसपेक्षा कमी असल्यास धूरयुक्त धुके तयार होते. या धुक्यात राखेचे तरंगणारे कण व गंधकाची संयुगे असतात. दमा व हृदयविकार असणाऱ्या वृद्ध व्यक्तींत अशा धुक्यामुळे मृत्यूचे प्रमाण वाढते.

काही व्यक्तींना त्यांच्या नोकरी किंवा व्यवसायाच्या ठिकाणी प्रदूषित हवेला तोंड द्यावे लागत. रहदारीच्या रस्त्यातील पोलीस, वाहन चालक, वाहनांचे तंत्रज्ञ अशा महानगरातील व्यक्तींना सूक्ष्म शिशाचे तरंगणारे कण व कार्बन मोनॉक्साईड हवेत असणाऱ्या ठिकाणी बराच

काळ राहावे लागते. अकार्बनी शिशामुळे पचनसंस्थेचे विकार, यकृत व मूत्राशयाचे विकार होतात. शिशाच्या संयुगांचे व शिशाचे उत्सर्जन करणे यकृत व मूत्रपिंडाला अवघड जाते. त्यामुळे लहान बालकांची वाढ खुंटते. नाक, घसा व फुफ्फुसांच्या श्लेषमल आवरणाचा क्षोभ होतो. ज्या व्यक्तींना हवेचे प्रदूषण असणाऱ्या ठिकाणी राहणे किंवा काम करणे भाग असते, अशा व्यक्तींनी प्रदूषण प्रतिबंधक उपकरणांचा वापर करावा. आपल्या घरातील खिडक्यांना पातळ कापडाचे पडदे लावावे. म्हणजे हवेतील सूक्ष्म कण व धूर अडवले जातील.

घराभोवती झाडे लावावी. झाडे प्रकाश संश्लेषण क्रियेत वातावरणातल्या कार्बन डायऑक्साईड वायूचा वापर करतात व प्राणवायू बाहेर टाकतात. त्यामुळे वातावरणाचे निसर्गतः शुद्धीकरण होते. घरात विशेषतः स्वयंपाकघरात हवा खेळती राहणे महत्त्वाचे असते. जास्त रहदारीचे, वर्दळीचे रस्ते व गर्दीच्या वेळा टाळून आपल्याला स्वतःचा हवेच्या प्रदूषणापासून बचाव करता येणे शक्य आहे.

मंडळ अधिकारी/कर्मचाऱ्यांना सेवानिवृत्तीनिमित्त हार्दिक शुभेच्छा !

माहे ऑगस्ट २०१९ अखेर मंडळसेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होत आहेत. त्यांच्या अनुभवसंपन्न कार्यामुळे मंडळातील सहकाऱ्यांना मोलाचे मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम, निरामय आणि संपन्न जीवन लाभो, अशी मंडळाकडून शुभकामना !

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
१)	श्री. अर्जुन पांडुरंग मिसाळ	सहा. सचिव	राज्य मंडळ	३१/०८/२०१९
२)	श्री. नंदकुमार बळवंत पवार	वरिष्ठ अधीक्षक	कोल्हापूर	३१/०८/२०१९
३)	श्री. अनंत वसंतराव कुलकर्णी	वरिष्ठ अधीक्षक	कोल्हापूर	३१/०८/२०१९

Role of Teachers in Activity Based Learning

Neha Banatwala

☎ 020-26333349

Role of teachers is very important while preparing students for activity based evaluation. This article contains practical hints and some new techniques to make the whole process of activity-based learning effective and interesting.

Learning

Over a time, there is a tendency that learning gets monotonous, dull or boring. But there is a need to wear off the boredom to stand out as a successful student or a teacher. This calls for 'Activity-based learning', which signifies advanced approach instead of conventional method. Activity-based learning is involving students in activities by stimulating their senses, such as sight, smell, vision or touch, and getting them involved in the subject.

From the teacher's point of view sometimes to conduct various activities in a classroom is a little tedious, difficult, time-consuming and not so practical (if the class is big). But 'Every problem has a solution', 'Nothing is impossible', just we teachers have to change our point of view. 'Where there is a will, there is a way'. Try to find some alternative techniques. The biggest

challenge for any teacher is capturing each student's attention, and conveying ideas effectively enough to create a lasting impression. As a teacher to tackle this challenge effectively, we should implement innovative ideas that make the classroom experience much more interesting for our students. Group and pair work makes teaching more effective and easier in a large class.

Here are a few innovative ideas that will help us reinvent our teaching methods and make our classes more interesting.

Creative Teaching :

It includes playway method and games or forms of visual exercises that will excite young minds and capture their interest. Encourage different ideas, give them the freedom to explore.

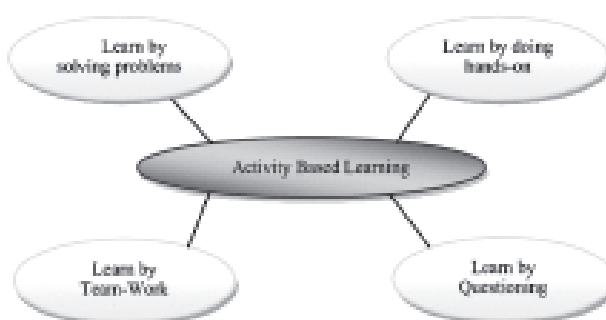
Learning is fun when puzzles and games are part of education.

Introduce different language games which enrich their vocabulary and language.

eg. : word chain, word register, Homographs, Homophones etc.

Audio and Video Tools :

Incorporate audio-visual and other materials to supplement textbooks during our sessions. There can be models, filmstrips, movies pictures, infographics or other mind mapping and brain

mapping tools. Such tools will help their imagination thrive and grow e.g. show recorded interviews of famous personalities or any movie based on a particular chapter, famous places, stories etc. While introducing the lesson in Std.X 'The Gift of the Magi' we can show the video of some story based on the birth of Jesus Christ and the three Magi.

Teaching through role - play

Role play is a great way to make children step out of their comfort-zone and develop their skills.

eg.: Ask students to enact a skit / play based on any chapter. Like, Std. IX - 'How the first letter was written' or 'Present in the past' such lessons can be enacted in the class for better understanding.

Application of song technique

Technique in a language class. The students are asked to recite the poem/song so that the rhythmic aspects of the language i.e. accent, intonation, pronunciation, are emphasized. Recorded poems can be used in the class to know the correct pronunciation stress, etc.

It is important for parents and teachers, should realise the importance of effective communication and this is precisely the objective of the new English curriculum. This curriculum has dual objectives.

- A) to develop a fair-degree of proficiency and fluency in the communication skills in English
 - B) to enrich the child's vocabulary
- For this we as teachers and parents should play our part well. some of the things we

can do :

1. Encourage them to :
 - read the newspapers, magazines like Competition Success Review, Reader's Digest, India Today, etc.
 - speak in English etc.
 - watch channels which air programmes in English like Times Now, NDTV, etc.
 - write their views or little notes and communicate with friends and relatives via the email, etc.
 - train them to put across their best ideas in limited words.
 - maintain a file of good reports which can be useful for writing reports on their own.
2. Help them to compile interviews from newspapers and magazines for composing dialogue and interview writing.
3. Provide them brochures we get from tours and travel agencies so that they can get an idea of how preparing factfile and tourist leaflets is done professionally.

There is nothing much to learn by heart in English as rote memorization is not going to help. It is the child's knowledge of grammar, vocabulary, interpretative skills and ability to frame perfect sentences which matter.

So children, here are few maxims which will make learning English a pleasure and a joyful experience :

- Total commitment is the need of the hour. Make an all-out effort while doing anything.
- Time management is very essential to excel in any activity. Manage your time well, make a schedule and stick to it religiously.

- 'Change of work is rest'
listen to music, read newspaper and periodicals (that is education in itself). Do anything else except studying.

Right here, right now :

Whatever you plan to study, do it immediately without wasting time. If there is a project submission, don't wait for the last few hours before submission to start working on the same. This will help reduce physical strain and mental stress.

'I can' attitude :

- "The man who wins is the man who thinks he can'. 'Be confident, have faith in yourself'. Having a positive attitude is very important. Develop '**I can**' attitude and put in your best efforts and you will get the desired effect.
- Don't start the day with doubts and fears, because where they live, faith disappears. Don't allow the pressure of studies to get hold of you. Enjoy the process of learning.
- 'Compete with yourself and not with others'

Ensure that you are always competing with your own capacities and capabilities and not with your neighbour's, friend's classmate's accomplishments and achievements. This helps in avoiding unnecessary comparisons and stress.

- '**Hard work and Practice** makes you perfect'.

Regular practice is the key to excellence. With enough practice your confidence will increase.

'Presentation matters'

Write neatly and clearly, draw diagrams
Remember, 'It's all about packaging'.

- Whatever you do, do it with full **concentration**.
- Keep track of your progress. Ensure that you keep a chart of your performance. If it is sliding down, find the reasons and work on it. If you notice improvement strive for higher levels of excellence.

'Strive for perfection'

Some of these above mentioned maxims were also highlighted by our honourable Prime Minister in his programme, 'Pariksha Par Charcha', which focuses on the importance of stress free examination and present education system. Nearly Ten Crore students participated from across the country. In this interactive session, he focussed on how to deal with HSC and SSC Examination, tips for the same, role of teachers, parents and students.

From this session, we learn that when our Prime Minister can give his precious time and be so thoughtful for the youth of his country. Why not we, as teachers and parents make efforts for our own children ?

So dear teachers and parents the task in our hands is to ensure that we develop in them the fluency by ensuring that they speak, write, read and hear the language as much as they can and by doing this we will not only be preparing them for examinations but for their life ahead.

All the Best ! Happy Teaching !!

चला यशस्वी होऊया...

राहुल रक्षित

☎ ९४०४२८२१४९

यशस्वी व्यक्ती स्वतःचे ध्येय सतत आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवून कार्य करतात. आपल्या ध्येयाचा रोडमॅप तयार करा. म्हणजे आपल्या ध्येयाप्रत जाणारा मार्ग, त्यावर येणाऱ्या अडचणी, संकटे, स्वतःमध्ये असणारी साधने, नसणारी साधने इत्यादी यामुळे काय होईल की, आपल्याला ज्या गोष्टी शिकणे आवश्यक आहे, त्या आपण शिकू आणि सतत पुढे जाऊ, नाहीतर आपली गत त्या शिड नसलेल्या जहाजासारखी होईल. जायचे एकीकडे आणि जात आहोत भलतीकडेच.

जीवनामध्ये बहुतेक प्रत्येक व्यक्तीला मग तो पुरुष असो की स्त्री ग्रामीण भागातील प्रत्येकाला जरी असे वाटत असले की, आपण आयुष्यामध्ये यशस्वी व्हावे. आपल्या हातून काहीतरी अचाट घडले पाहिजे चार लोकांच्या तोंडी आपले नाव असले पाहिजे परंतु बोटारवर मोजण्याइतपत व्यक्ती सोडल्या तर बाकीचे यशाच्या जवळपासही फिरकत नाहीत. तर का?

आज जे जे यशशिखरावर लखलखताना दिसतात किंवा समाज ज्यांना यशस्वी म्हणून मान्यता देतो त्यांच्याकडे बारकाईने बघितल्यास आपल्या लक्षात येईल की, त्यांच्या आयुष्यात सामान्यांच्या तुलनेने काही बदल आढळतात. ते बदल कोणते असतात? चला तर मग बघूया.

१) ध्येय निश्चित करा

सर्वप्रथम कोणत्याही व्यक्तीने आपले ध्येय

निश्चित केले पाहिजे. कारण ज्याच्या आयुष्यात ध्येय नाही तो मनुष्यच नाही असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. ध्येय निश्चित करताना आपल्या बौद्धिक, आर्थिक व शारीरिक क्षमतांचा विचार करणे फार आवश्यक आहे, एकदा ध्येय निश्चित झाल्यावर सर्व क्षमतेनिशी व शक्तिनिशी ध्येयाकडे मार्गक्रमण करावे.

२) आवड शोधा

आपली नैसर्गिक आवड कशात आहे हे शोधणे फार महत्त्वाचे आहे. आपल्याला जे आवडत नाही आणि नेमके तेच करत बसलो तर यश मिळणार नाही. आणि महत्प्रयासाने यश जरी मिळाले तरी आनंद मिळणार नाही. म्हणून आवड शोधली तर यश ही लवकर मिळेल आणि आनंद भरपूर मिळेल.

३) सुरुवात लवकर करा.

“कल करे सो आज कर आज करे सो अब.” ध्येय ठरवावे तर ते केव्हाही कमी वयात, का? तर या वयात जास्त संधी उपलब्ध असतात जेवढा उशीर आपण ध्येयनिश्चितीला करू तेवढे ते कठीण होत जाते तर काही वेळा अप्राप्य होऊन बसते. म्हणून सुरुवात लवकर करावी कारण योग्य वेळी योग्य निर्णय घेणे याला फार महत्त्व आहे. नाहीतर निर्णय योग्य असेल परंतु उशिरा घेतलेला असेल तर पश्चातापाची वेळ येऊ शकते.

४) आराखडा तयार करा

यशस्वी व्यक्ती स्वतःचे ध्येय सतत आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवून कार्य करतात. आपल्या ध्येयाचा रोडमॅप तयार करा. म्हणजे आपल्या ध्येयाप्रत जाणारा मार्ग, त्यावर येणाऱ्या अडचणी, संकटे, स्वतःमध्ये

असणारी साधने, नसणारी साधने इत्यादी यामुळे काय होईल की, आपल्याला ज्या गोष्टी शिकणे आवश्यक आहे, त्या आपण शिकू आणि सतत पुढे जाऊ, नाहीतर आपली गत त्या शिड नसलेल्या जहाजासारखी होईल. जायचे एकीकडे आणि जात आहोत भलतीकडेच.

५) दैनंदिन सवयी बदला

यशस्वी व अयशस्वी व्यक्तीमधला मूळ फरक जर बघितला तर आपल्या असे लक्षात येईल की, दिनचर्येमध्ये असणारी प्रचंड तफावत जसे सकाळी उठणे, दररोजचे वेळापत्रक, योग्य आहार-विहार बहुतेक कामे वेळेवर पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करणे दररोज वाचन करणे, संयम ठेवणे या बाबींवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

६) स्वतःशी प्रामाणिक राहा

ध्येयप्राप्तीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे म्हणजे स्वतःशी प्रामाणिक राहाणे होय. तुम्ही काय करत आहात व काय दाखवत आहात या दोन वेगवेगळ्या बाबी आहेत. यातील फरकसुद्धा तुम्हालाच माहीत असतो. तसेच काय करायचे व काय करायचे नाही हे सुद्धा तुम्हालाच चांगले ठाऊक असते. म्हणून स्वतःला जर फसवत असाल तर सर्वप्रथम ते सोडा व स्वतःशी प्रामाणिक राहा.

७) मन संतुलित ठेवा

ध्येय प्राप्तीच्या वाटचालीत आपले मन अत्यंत खंबीर व संतुलित असणे अतिशय आवश्यक आहे. यासाठी नित्य आपल्या मनाचा कानोसा घेत चला म्हणजे काय होईल, आपल्यातील होणाऱ्या बदलाची आपल्याला जाणीव होईल व एकदा का सकारात्मक बदलाची आपल्याला जाणीव झाली तर स्वतःलाच ऊर्जा मिळते व पुन्हा आपण उत्साहाने कार्यप्रवण होतो.

८) पठडीच्या बाहेर या

नवीन अनुभव, नवे ठिकाण तसेच नवीन

व्यक्ती आपल्याला बरेच काही शिकवून जातात. म्हणून आपल्या पठडीतील दिनचर्येतून बाहेर पडा. नवीन कल्पना करा त्या अमलात आणून प्रत्यक्षात उतरविण्याचा प्रयत्न करा. आयुष्यात ज्या व्यक्ती यशस्वी झाल्या आहेत त्या नावीन्यपूर्ण कल्पनेनेच. नावीन्याची आवड बाळगा.

तसेच समध्येयी व कर्तृत्ववान व्यक्तींचे एक जाळे तयार करा म्हणजे तुमचा वेळ हा सत्कर्मी लागेल. परंतु नकारात्मक विचार करणाऱ्या व्यक्तींना सोडण्यातच आपले हित आहे.

९) आरोग्याकडे लक्ष द्या

आपण म्हणजे कोण? तर आपण म्हणजे आपले शरीर. शरीराशिवाय आपली ओळख नाही. आपण वेगळे व शरीर वेगळे अशी विभागणी होऊ शकत नाही. म्हणून प्रत्येकाने आपापल्या आरोग्याकडे विशेष लक्ष द्यावे. आरोग्यास पूरक सवयी लावा. आपले खाणे-पिणे, आहार-विचार याकडे नियमित लक्ष ठेवा.

१०) वाचन वाढवा

नियमित वाचन करणारी व्यक्तीच ध्येयाच्या व ध्येयप्राप्तीच्या गोष्टी करते. म्हणून नियमित वाचन करा वाचन कमी असेल तर वाचन वाढवा पुस्तकं ही आपले बाह्यांगच नाही तर अंतर्गंग बदलून टाकते.

पुस्तकांचे मानवी जीवनात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

मानवी आयुष्य सुंदर आहे परंतु केव्हा? जर आपल्याला पाहिजे ते मिळाले तर आणि पाहिजे ते केव्हा मिळेल जर योग्य वेळी कार्य करत गेलो तर.

मग वाट कशाची पाहताय ? निवडा आपापली ध्येय, ओळखा आपल्यातली बलस्थाने सुरू करा. मार्गक्रमण जो पर्यंत तुम्ही ध्येय गाठत नाही. सर्वांना all the best !

झाडे लावा पण झाडे जगवा ...

राजेश भोकरे

☎ ९४२२५४५६६२

एवढ्या वर्षापासून आपण पर्यावरण दिवस साजरा करतो तरी पृथ्वीवरील प्रदूषण, तापमान, अवर्षण, जमिनीची झीज, ओझोन वायूचा थर किंवा त्यामुळेच होणारी पाणीटंचाई व त्याचा विशेषतः भारतीय आर्थिक व सामाजिक स्तरावर होणारा परिणाम यावर चांगला किंवा सकारात्मक परिणाम दिसून येत नाही कारण फोटो काढण्यापुरतेच कार्यक्रम केले तर हे असेच होणार.

आता मात्र नुसती जनजागृती करून काहीही होणार नाही, सरकारचे किंवा सामाजिक संस्था आणि प्रत्यक्ष लोकांनी या प्रश्नाकडे गांभीर्याने पाहणे आवश्यक आहे. नाही तर पुढच्या पिढीकरिता आपण काय सोडून जाऊ याचा विचार प्रत्येकाने करणे आवश्यक आहे. आपल्या पुढच्या पिढीकरिता पैसा, जमीन, संपत्ती या वारशापेक्षाही शुद्ध जल, शुद्ध हवा आणि जगण्यायोग्य तापमान नाही देऊ शकलो तर ही आपली चूक कुणीही माफ करणार नाही. नंतर यावर कोणताही उपाय करता येणार नाही.

नुकताच 'जागतिक पर्यावरण दिन' मोठ्या उत्साहाने साजरा करण्यात आला. याचा अर्थ जगातील विशेषतः भारतातील लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण होत आहे असा होतो का ? याचे उत्तर होय असेच देता येईल. आधी हा दिवस कधी यायचा आणि केव्हा जायचा हे कुणालाही कळत नव्हते कारण

आधी एवढी प्रसारमाध्यमं नव्हती किंवा लोकांना झळही पोहचत नव्हती.

पर्यावरण दिन म्हटला की आपल्या वर्तमानपत्रांत त्यासंबंधी एक-दोन लेख छाप्याचे किंवा टी.व्ही., रेडिओवर पर्यावरणविषयक माहितीपट दाखविले की, आपले कर्तव्य पार पडले, असे अनेक लोकांना वाटते. शाळांमध्ये एखादी निबंधस्पर्धा किंवा एक चित्रकला स्पर्धा आयोजित केली की शाळांनाही वाटले की आम्ही, पर्यावरणाविषयी खूप काहीतरी करतो आहोत. परंतु या सर्वांतून याचा प्रत्यक्ष काहीही फायदा पर्यावरण, प्रदूषण यांच्यावर न होता तथाकथित पर्यावरण अभ्यासक किंवा पर्यावरण तज्ज्ञ तयार होत आहे आणि पर्यावरण दिवस संपला की आणखी एक वर्षभर तरी या विषयी लिहिण्यात किंवा बोलण्यात कुणालाही वेळ नसतो हेच खरे.

एवढ्या वर्षापासून आपण पर्यावरण दिवस साजरा करतो तरी पृथ्वीवरील प्रदूषण, तापमान, अवर्षण, जमिनीची झीज, ओझोन वायूचा थर किंवा त्यामुळेच होणारी पाणीटंचाई व त्याचा विशेषतः

झाडे लावा

पण

झाडे

जगवा

भारतीय आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रांत यावर चांगला किंवा सकारात्मक परिणाम दिसून येत नाही कारण फोटो काढण्यापुरतेच कार्यक्रम केले तर हे असेच होणार.

आता मात्र नुसती जनजागृती करून काहीही होणार नाही, सरकारचे किंवा सामाजिक संस्था आणि प्रत्यक्ष लोकांनी या प्रश्नाकडे गांभीर्याने पाहणे आवश्यक आहे. नाही तर पुढच्या पिढीकरिता आपण काय सोडून जाऊ याचा विचार प्रत्येकाने करणे आवश्यक आहे. आपल्या पुढच्या पिढीकरिता पैसा, जमीन, संपत्ती या वारशापेक्षाही शुद्ध जल, शुद्ध हवा आणि जगण्यायोग्य तापमान नाही देऊ शकलो तर ही आपली चूक कोणीही माफ करणार नाही. नंतर यावर कोणताही उपाय करता येणार नाही.

तशीही आता परिस्थिती आपल्या हाताबाहेर जात आहे किंवा गेलेली आहे. राजस्थानातील तापमान ५० अंश सेल्सियसच्या वर पोहचले आहे. हे तापमान मनुष्याला जगण्याकरिता नक्कीच योग्य नाही. पण आपली सहनशक्ती कमालीची आहे. मात्र आपले शरीर या तापमानाकरिता बनलेले नाही.

वाढत्या तापमानाचा फटका तर पृथ्वीवरील प्रत्येक सजीवाला बसतो आहे. पृथ्वीवरील जंगले, तळे, सरोवरे यांचे आकार झपाट्याने कमी होत आहेत. परिणामी जैवविविधता व पर्यावरणीय परिसंस्था यांचा झपाट्याने न्हास होताना आपण पाहतो आहोत. हे सर्व रोखण्याकरिता भारत सरकार तसेच महाराष्ट्र सरकार चांगले प्रयत्न करताना दिसतेही. परंतु ते प्रयत्न समस्येहून फार कमी आहेत असे मला वाटते.

या समस्येचा अभ्यास केल्यानंतर सरकार, शिक्षक, विद्यार्थी व भारतीय नागरिक यांच्याकरिता काही कायदे व पर्यावरणपूरक आचारसंहिता माझ्या

मनात आहे. त्याचा विचार केला तर फरक पडणारच.

वृक्षलागवड करताना भारतीय देशी वृक्ष ज्यांचे आयुष्यमान जास्त असते किंवा उंच वाढणारी फळझाडे, उदा. कडूलिंब, आंबा, चिंच, आवळा, हिरडा, फणस अशा वृक्षांची लागवड केली तर लोकांची अन्नाची, व्हिटॅमिनची गरज भागेल आणि कुपोषण कमी होण्यास मदत होईल.

वृक्षांची लागवड व जोपासना सरकारने कमी करून फक्त रोपांची निर्मिती करून लोकांचा सहभाग वाढविणे. प्रत्येक कुटुंबाला त्यांच्या आवडीप्रमाणे एक वृक्ष देऊन जगविणे बंधनकारक करणे. असा अनुभव आहे की सरकार गेली ५० वर्षे “झाडे लावा, झाडे जगवा” अभियान राबविते. त्यामधील १०% झाडेही उन्हाळ्यानंतर जिवंत राहत नाहीत व त्यामध्ये प्रचंड भ्रष्टाचार होतो. पशुपालकांना, शेळीमेंढी पालकांना बंदिस्त जागेतच हा व्यवसाय करणे अनिवार्य करून त्यासाठी काही अनुदानही सरकारने द्यावे.

सरकारी नोकरांना दरवर्षी कमीत कमी एक झाड लावून ते जगविल्याशिवाय पगारवाढ देऊ नये. शेतकऱ्यांना एकरी एक किंवा हेक्टरी एक मोठा वृक्ष लावून त्याची नोंद सातबारा उताऱ्यावर घेणे व तो कमीतकमी पाच वर्षांपर्यंत जगवण्याची हमी घेतल्याशिवाय कर्जमाफी, व्याजमाफी, पिकविमा अशा सुविधा देऊ नयेत.

ज्या लोकांना गॅस सबसिडी, पंतप्रधान आवास योजना, रेशनसुविधा पाहिजे त्यांच्याकडून कमीत कमी एक वृक्ष लावणे व जगविणे बंधनकारक करणे. तसे झाले नाही तर त्याची ही सुविधा बंद करण्याची सूचना करणे.

असे म्हणतात शिक्षण, आरोग्य व शुद्ध पिण्याचे पाणी पुरविणे ही कोणत्याही सरकारची

जवाबदारी असते. परंतु पाणी भूगर्भात नाही तर सरकार तरी काय करणार ? पर्यावरणाचा समतोल राखणे ही तर आता प्रत्येकाची जबाबदारी आहे.

प्रदूषणाचे परिणाम तर आता इतके भयानक होत आहेत की, भारतामध्ये ६०% जनता उन्हाळ्यात पाणी भरण्याकरिता आपला पूर्ण दिवस गमावत आहे. त्यामुळे देशाचा आर्थिक व सामाजिक स्तर कमी होत आहे. आफ्रिकेतील एका शहरात तर तेथील सरकारने घोषित केले की, आता पाणी आम्ही देऊच शकत नाही. जगामध्ये जवळपास ७० लाख लोक वायुप्रदूषणाने मृत्युमुखी पडत आहे. समुद्राचेही तापमान वाढल्यामुळे व पाणी प्रदूषणामुळे जमिनीची सुपीकता कमी होऊन पीक घेण्यायोग्य क्षेत्र झपाट्याने कमी होत आहे. हे असेच चालत राहिले तर २०५० पर्यंत जगातील ५०% जमीन वाळवंटात रूपांतरित होईल आणि सद्यस्थितीत जगातील ४०% जनता प्रदूषित हवेत श्वास घेत आहे आणि प्लॅस्टिक कचऱ्याची समस्या तर इतकी भयानक रूप घेत आहे की येत्या २० वर्षांत समुद्रामध्ये असणारे मासे व प्लॅस्टिक याचे प्रमाण जवळपास समान होऊन जाईल. जमिनीचा स्तर घसरत असल्यामुळे पुढच्या पिढीला आपली संपूर्ण कमाई जगण्याकरिता खर्च करावी लागेल. कारण अन्नाचे उत्पादन कमी आणि लोकसंख्या वाढलेली असेल. प्रदूषणामुळे आजाराचे प्रमाण वाढेल व आपली प्रतिकारशक्ती कमी होईल व सर्वच देशामधील सरासरी आयुर्मान प्रचंड कमी होईल.

वरील सर्व व त्यावर निगडित सर्वच गोष्टींचा मानवी जीवनावर होणारा प्रचंड वाईट परिणाम कमी करण्याकरिता वृक्षलागवड पाण्याचा काटेकोर वापर, नैसर्गिक शेती, प्लॅस्टिकचा कमीत कमी वापर,

तापमान नियंत्रण, आधुनिक जीवनशैली, वापरा आणि फेका ही प्रवृत्ती, शालेय जीवनात पर्यावरण विषयाची सक्ती, राजकीय पक्षांना या मुद्द्यांविषयी असणारे ज्ञान, काही धर्मातील संस्कार व संस्कृती, सरकारच्या काही योजना राबविताना होणारी पर्यावरण हानी यावर कडक निर्बंध आणि कठोर कायदे करणे आवश्यक आहे.

जे विद्यार्थी शालेय जीवनात कमीतकमी पाच वृक्ष लावून वाढवतील त्यांना कॉलेजमध्ये स्कॉलरशिप योजना सुरू करणे. सरकारी अनुदान घेणाऱ्या संस्था, गॅस एजन्सी, पेट्रोल पंप, गॅस, अनुदानित शिक्षण संस्था, शाळा यांना प्रत्येकी एक गाव दत्तक देऊन त्यांच्याकडून दरवर्षी कमीतकमी १० वृक्ष लावून जगवणे बंधनकारक करणे. खाजगी रुग्णालय, १०० कामगार असणारे कारखाने, कंपनी यांना कमीतकमी १० वृक्ष लावून जगवणे. काही धार्मिक परंपरा जसे होळी, अंत्यविधी करताना लाकडाचा उपयोग करणाऱ्यांना जास्तीतजास्त कर लावणे. आपली संस्कृती टिकवताना हवा, पाणी, ध्वनिप्रदूषण करणाऱ्यांना कायद्याने कडक शिक्षा करण्यात याव्यात.

खूप वर्षांपासून जनजागृती, मानवाधिकार याचा विचार करताकरता पृथ्वीचे सरासरी तापमान दरवर्षी वाढत आहे. पाण्याचा प्रश्न भयानक स्वरूप घेत आहे. गावातील लोकांचा कितीतरी वेळ पाणी आणण्यात खर्च होत आहे. त्यामुळे आर्थिक विषमता, सामाजिक विषमता असे प्रश्न निर्माण होत आहेत.

वरीलपैकी प्रत्येक गोष्टीचे सरकारने, नागरिकांनी काटेकोर पालन केले तर आणखी १० वर्षांनी याचे सकारात्मक परिणाम नक्कीच दिसतील, अशी आशा करूया.

अँडर्स अँगस्ट्रॉम

उदयकुमार पाटील

☎ ९४२१२२३५७३

सूर्यप्रकाशाच्या वर्णपटाचा सखोल अभ्यास करून सूर्याच्या वातावरणातील हायड्रोजन वायूचे अस्तित्व त्यांनीच सर्वप्रथम सिद्ध केले. उत्तर ध्रुवीय प्रकाशाच्या विस्तृत अध्ययनाने त्यांनी ध्रुवीय प्रकाशाचे अचूक शास्त्रीय कारणही शोधून काढले. विज्ञानक्षेत्रातील त्यांच्या या अमूल्य योगदानाबद्दल प्रकाशाची तरंगलांबी मोजण्यासाठी वापरात येणाऱ्या अंतराच्या एककास 'अँगस्ट्रॉम एकक' असे नाव देण्यात आले आहे.

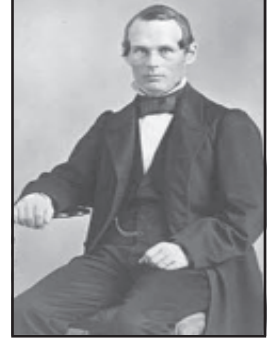
स्वीडिश पदार्थवैज्ञानिक अँडर्स अँगस्ट्रॉम हे एक उत्तम गणितज्ञ व खगोलशास्त्रज्ञही होते. विविध प्रकाशांच्या वर्णपटांचा सविस्तर अभ्यास करून त्यांनी वर्णपटविज्ञानाचा पाया भक्कम केला. वर्णपटविज्ञान क्षेत्रातील त्यांच्या मूलभूत संशोधनामुळे त्या क्षेत्राचा स्वतंत्र विद्याशाखा म्हणून विकास होण्यास मदत झाली. यामुळेच अँगस्ट्रॉम यांना 'आधुनिक वर्णपट विज्ञानाचे जनक' असे संबोधले जाते. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत भूचुंबकत्व, उष्णतेचे वहन, वर्णपटविज्ञान, सूर्यावरील वातावरण अशा अनेक महत्त्वाच्या बाबींविषयी संशोधन केले. सूर्यप्रकाशाच्या वर्णपटाचा सखोल अभ्यास करून सूर्याच्या वातावरणातील हायड्रोजन वायूचे अस्तित्व त्यांनीच सर्वप्रथम सिद्ध केले. उत्तर ध्रुवीय प्रकाशाच्या विस्तृत अध्ययनाने त्यांनी ध्रुवीय प्रकाशाचे अचूक शास्त्रीय कारणही शोधून काढले. विज्ञान-क्षेत्रातील त्यांच्या या अमूल्य योगदानाबद्दल प्रकाशाची तरंगलांबी

मोजण्यासाठी वापरात येणाऱ्या अंतराच्या एककास 'अँगस्ट्रॉम एकक' असे नाव देण्यात आले आहे.

अँगस्ट्रॉम यांचा जन्म स्वीडनमधील लोगडो या गावी सूर्यग्रहण दिवशी म्हणजे १३

ऑगस्ट १८१४ रोजी झाला. सूर्यग्रहणादिवशी जन्मलेल्या या बालकाने पुढे सूर्याविषयी तसेच सूर्यप्रकाशाविषयी अत्यंत महत्त्वपूर्ण असे संशोधन केले, हे विज्ञानातील काव्यगत न्यायाचे उत्तम उदाहरण आहे. त्यांचे पूर्ण नाव अँडर्स जोनास अँगस्ट्रॉम असे होते. त्या काळी स्वीडिश समाजात उच्चवर्गीय मानल्या जाणाऱ्या एका संपन्न कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला होता. त्यामुळे शाळेमध्ये त्यांना हवे ते आवडीचे शिक्षण घेण्यात कोणतीही अडचण आली नाही. शालेय शिक्षणानंतर त्यांनी उप्सला विद्यापीठात प्रवेश घेतला. येथून त्यांनी पदार्थविज्ञान व खगोलशास्त्र या विषयातून पदवी संपादन केली. १९३९ मध्ये याच विद्यापीठात ते पदार्थविज्ञानाचे व्याख्याते म्हणून रुजू झाले. खगोलीय निरीक्षण व संशोधनाचा अनुभव घेण्यासाठी १९४२ मध्ये त्यांनी स्टॉकहोम वेधशाळेला भेट दिली. पुढल्याच वर्षी त्यांना उप्सला विद्यापीठातील वेधशाळेचे निरीक्षक म्हणून नियुक्त करण्यात आले. आयुष्यातील बहुतांश काळ ते उप्सला विद्यापीठाशी निगडित होते. याच ठिकाणी त्यांनी त्यांचे बरेचसे संशोधन कार्य केले.

अँगस्ट्रॉम यांचे वर्णपटविज्ञान तसेच उष्णतेचे वहन या क्षेत्रात केलेले संशोधन अतिशय महत्त्वाचे

मानले जाते. प्रकाश व उष्णतेची संबंधित त्यांच्या संशोधनाचा अहवाल त्यांनी १८५३ मध्ये स्टॉकहोम अँकेडमीला सादर केला. जवळपास दहा वर्षे प्रयोग करून त्यांनी हे संशोधन पूर्ण केले होते. त्यांच्या या संशोधनातील दोन निष्कर्ष वर्णपट विज्ञानातील मूलभूत तत्त्वे म्हणून ओळखले जातात. त्यांचा पहिला निष्कर्ष हा विद्युत ठिणग्यांचा वर्णपटाविषयी होता. 'जर धातूच्या इलेक्ट्रोडपासून विद्युत ठिणग्या उत्पन्न केल्या तर त्यांच्यापासून एकावर एक असलेले दोन वर्णपट मिळतात. त्यातील एक वर्णपट हा त्या इलेक्ट्रोडच्या धातूपासून मिळतो तर दुसरा वर्णपट त्या ठिणग्या ज्या वायूतून जातात त्या वायूपासून मिळतो'. त्यांचा दुसरा निष्कर्ष हा वायुद्वारे शोषल्या जाणाऱ्या व उत्सर्जित केल्या जाणाऱ्या प्रकाशकिरणांच्या तरंगलांबीशी संबंधित होता. 'एखादा वायू थंड असताना त्या तरंगलांबीचे प्रकाशकिरण शोषून घेतो, त्याच तरंगलांबीचे प्रकाशकिरण तो वायू तप्त झाल्यावर उत्सर्जित करतो. या मूलभूत अशा संशोधनामुळेच पुढे त्यांना 'वर्णपटविज्ञानाचे जनक' असे बिरुद देण्यात आले.

या शोधानंतर अँगस्ट्रॉम यांनी सौर वर्णपटाचा विशेष अभ्यास केला. १८५८ मध्ये त्यांना उप्सला विद्यापीठात प्राध्यापक पद देण्यात आले, तसेच पदार्थविज्ञान विभागाच्या प्रमुखपदीही त्यांची नियुक्ती करण्यात आली. यामुळे त्यांचे सौर वर्णपटविषयक संशोधनकार्य आणखी जोमाने सुरू झाले. १८६२ मध्ये त्यांनी सूर्याच्या वातावरणामध्ये हायड्रोजन वायू मोठ्या प्रमाणावर असल्याचा शोध जाहीर केला. सूर्यावरील हायड्रोजन वायूचे अस्तित्व सिद्ध करणारे ते पहिलेच संशोधक होते. सूर्याप्रमाणेच इतर ताऱ्यांच्या पृष्ठभागावरही हायड्रोजन वायू असतो, हे त्यांनी नंतरच्या संशोधनांमधून दाखवून दिले.

सौर वर्णपटातील १००० हून अधिक रेषांचा त्यांनी अभ्यास केला. सौरवर्णपटातील फ्राऊनहॉफर रेषांमधील संबंधही त्यांनी शोधला. सूर्यापासून येणाऱ्या प्रारणांच्या थेट मापनासाठी त्यांनी 'पायरेलियोमीटर' हे उपकरण विकसित केले. हे उपकरण पुढे पन्नास वर्षांपर्यंत वर्णपटविज्ञानामधील प्रमाण मापन साधन म्हणून वापरण्यात आले. त्यांनी सौर वर्णपटातील रेषांची जाडी व त्यांमधील अंतराच्या मापनासाठी 10^{-10} मी. इतके सूक्ष्म एकक वापरले होते. या एककाला पुढे त्यांचेच नाव देण्यात आले. सौर वर्णपटातील सर्वच रेषांचा समावेश असलेला संपूर्ण नकाशाच त्यांनी १८६८ मध्ये प्रकाशित केला. वर्णपटविज्ञानाच्या विकासातील हा एक ऐतिहासिक टप्पा होता. त्यांनी प्रकाशित केलेला सौर वर्णपटनकाशा इतका अचूक होता की, पुढे शंभराहून अधिक वर्षे तो अधिकृतपणे जगभर वापरला जात राहिला.

या वर्णपटनकाशासोबतच अँगस्ट्रॉम यांनी सूर्यापासून येणाऱ्या प्रारणांच्या तरंगलांबीविषयीचा तक्ताही प्रसिद्ध केला. या तक्त्यामध्ये त्यांनी विद्युतचुंबकीय प्रारणांच्या तरंगलांबी मिलीमीटरच्या एक कोट्यांश (10^{-10} मिमी) या एककामध्ये व्यक्त केल्या. पुढे याच एककाला '१ अँगस्ट्रॉम एकक' असे नाव देण्यात आले. हे एकक A° (इंग्रजी कॅपिटल A) $1A = 10^{-10}$ मीटर = 10^{-7} मि.मी.

या एककानुसार दृश्य प्रकाश किरणांची तरंगलांबी साधारणपणे $4000 A^\circ$ ते $70000 A^\circ$ या दरम्यान असते. जांभळ्या प्रकाशकिरणांची तरंगलांबी सर्वांत कमी तर तांबड्या प्रकाशकिरणांची तरंगलांबी सर्वांत जास्त असते. अँगस्ट्रॉम एककाच्या वापराने दृश्य प्रकाशाची तरंगलांबी पूर्णांकामध्ये व्यक्त करणे सोपे झाले. दिडशे वर्षांपूर्वी अँगस्ट्रॉम यांनी मोजलेल्या तरंगलांबीमध्ये आजच्या काळात अत्याधुनिक यंत्रांनी

मोजमापन केल्यानंतर अगदीच किरकोळ असा फरक आढळतो.

अँगस्ट्रॉम यांनी सूर्यप्रकाशाच्या सलग व अखंडित वर्णपटासोबत तप्त वायूतून बाहेर पडणाऱ्या प्रकाशाच्या खंडित वर्णपटाचाही अभ्यास केला. पदार्थाचे तापमान व त्यातून होणारे विद्युत वहन यांविषयी देखील त्यांनी संशोधन केले. पृथ्वीवरील भूचुंबकत्वाचाही त्यांनी सखोल अभ्यास केला. यासाठी त्यांनी स्वीडनच्या कानाकोपऱ्यात जाऊन प्रत्येक ठिकाणचे भूचुंबकत्व मोजले. पृथ्वीवरील सर्वच ठिकाणांच्या चुंबकत्वाचे मापन करून भूचुंबकत्वाविषयी व्यापक संशोधन करण्याचा एक मोठा प्रकल्प त्यांनी सुरू केला होता. दुर्दैवाने तो त्यांच्या हयातीमध्ये पूर्ण होऊ शकला नाही,

उपसला विद्यापीठात कार्यरत असताना त्यांनी ध्रुवीय प्रकाशावरही संशोधन केले व त्यांचे अचूक वैज्ञानिक कारणही शोधून काढले. त्याकाळात पृथ्वीचा उत्तर व दक्षिण ध्रुवांवरून आकाशात व क्षितिजाजवळ दिसणारा प्रकाश म्हणजे सृष्टीतील अद्भूत रहस्य मानले जात होते. त्याचे नेमके कारण शोधण्यासाठी वेगवेगळे संशोधक वेगवेगळ्या उपपत्ती मांडत होते. तशा अनेक उपपत्तीपैकी एक उपपत्ती सर्वमान्य व जास्त प्रचलित अशी होती. त्या उपपत्तीनुसार ध्रुवीय प्रदेशामध्ये आकाशात दिसणारा अद्भूत प्रकाश म्हणजे तेथील प्रचंड मोठ्या अशा बर्फाळ पृष्ठभागावरून परावर्तीत झालेला सूर्यप्रकाशच असतो. अँगस्ट्रॉम यांनी उत्तर ध्रुवावर जाऊन तेथील 'ऑरोरा बोस्यलिस' अर्थात उत्तर ध्रुवीय प्रकाशाचे वर्णपट मिळविले. त्याच्या अभ्यासातून प्रचलित कारण चुकीचे असल्याचे त्यांनी ठामपणे सांगितले. त्यांच्या संशोधनानुसार, सूर्यकिरणांमुळे उत्तेजित झालेल्या ऑक्सिजन अणूंमुळे हा प्रकाश निर्माण होतो. उत्तर ध्रुवीय प्रकाशाचा वर्णपट व त्यावरील आपले संशोधन त्यांनी १८६७ मध्ये प्रकाशित केले.

अँगस्ट्रॉमच्या काळात शोधकार्याचे वैशिष्ट्य असे होते की, त्यांनी ज्या क्षेत्रात संशोधन कार्य केले ते जगात सर्वप्रथम केले. सूर्यप्रकाशाचा वर्णपट असो, सूर्यावरील व इतर ताऱ्यांवरील हायड्रोजन अस्तित्वाचे असो, की तप्त वायूतून येणाऱ्या प्रकाशाचा वर्णपट असो की ध्रुवीय प्रकाशाच्या वर्णपटाचा असो, सर्वच क्षेत्रात त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाची मोहोर सर्वप्रथम उमटविली.

त्यांनी तयार केलेले 'पायरेलिओमीटर' हे उपकरणही असेच वैशिष्ट्यपूर्ण होते. या उपकरणामुळे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर पडणाऱ्या सूर्यप्रकाशाची तीव्रता व तो प्रकाश पडण्याचा अल्पकाळ याचे मापन करणे शक्य होत होते.

वर्णपट विज्ञानातील त्यांच्या भरीव योगदानामुळे उपसला येथील 'रॉयल सोसायटी ऑफ सायन्स' च्या सचिवपदी त्यांची निवड करण्यात आली होती. तसेच रॉयल सोसायटी लंडनद्वारे 'रूमफोर्ड पदक' प्रदान करून त्यांना गौरविण्यात आले होते.

आयुष्याच्या अखेरपर्यंत ते उपसला विद्यापीठात कार्यरत होते. वयाच्या ६० व्या वर्षी उपसला येथेच २१ जून १८७४ रोजी त्यांचे निधन झाले.

त्यांच्या नावाने प्रचलित असलेले अँगस्ट्रॉम एकक (A°) आज अनेक क्षेत्रांमध्ये वापरले जाते. प्रकाशकिरणांच्या तरंगलांबीसोबत अणू व रेणूंचा आकार तसेच अणूंमधील अंतरे व्यक्त करण्यासाठी हे एकक वापरले जाते. याशिवाय द्रव पदार्थांच्या पृष्ठभागावर तयार होणाऱ्या अतिशय पातळ अशा फिल्मची जाडी मोजण्यासाठीही या एककाचा उपयोग होतो.

१९९७ मध्ये आंतरराष्ट्रीय खगोलीय संघाने $1A^\circ = 0.1$ नॅनोमीटर अशी अँगस्ट्रॉम एककाचा सुधारित व्याख्या घोषित केली. या एककामुळे अँडर्स अँगस्ट्रॉम यांचे नाव विज्ञान इतिहासात अजरामर झाले आहे.

National Education Advocated by Lokmanya Tilak

Shridhar Nagargoje

☎ 9423248583

Thoughts and views of Lokmanya Tilak regarding education and its purpose are unique, and down to earth. He wanted education to produce industrialists, skilled workers, people able to make a living. This article is about his philosophy and views on education which are relevant even today.

Lokmanya Bal Gangadhar Tilak was an Indian nationalist, a teacher, a social reformer and independence fighter who was the first popular leader of the Indian Independence Movement. The British colonial authorities derogatorily called the great leader as “ The father of the Indian unrest”. But this was actually a tribute to his great influence as a leader. He was also conferred with the honorary title of Lokmanya, which literally means ‘accepted by the people willingly as their leader.’ He was the first and strongest advocates of “ Swaraj” (self rule) in Indian consciousness. His famous quote ,” Swaraj is my birthright and I shall have it !”is well remembered in India even today.

He delivered his first speech on the concept of National Education. It was delivered at Barshi in 1908. Tilak began his speech by saying that the concept of education is not limited to reading and writing but it is just a means of attainment. Education aims to give

knowledge of the experiences of our ancestors. This knowledge could be conveyed through books or other means. Every business needs education. Indians had not thought of whether they are getting the right sort of education or not. He gives example of some tradesmen who are reluctant to send their children to school because they do not get the education which they really need. After getting education, their sons are keen on becoming clerks.

In the past , if one passes three or four classes it was sufficient to get through life. But now this is impossible as one needs to live hand to mouth with his meager education. So according to Tilak now Indians have become conscious. In spite of getting higher education, one is unable to fulfill the basic necessities of life as the problem lies with the faculty educational system .So question is how to

reform the present system of education. At the first step, the Indians would demand that the government should transfer the control of education department to Indians so that they could select the textbooks as per their needs. Tilak has given examples of America and Germany for betterment of education policy.

The second section of the speech is devoted to the discussion on starting national schools all over India. Tilak feels there have been no convenient schools in our villages where villagers can train their children. So we need to start schools in villages of India. Tilak questions if Man can turn into a God by virtue of his actions, then why Indians cannot become wise and active by means of action like the Europeans. Tilak advocates the different factors of national education.

- 1. Religious Education :** The religious education will be helpful in building character and high principles which keep away evil influences. Religion reveals different forms of Almighty God and it believes that man can turn into a God by virtue of his action. Some people argue that religions instigate quarrels. Tilak questions how religions can initiate quarrels when all the religions of the world advocate tolerance and respect for all the religions while following one's own religion. They will be taught to forgive and forget the differences of various religions.
- 2. Burden of Foreign language :** These days, one who speaks and writes good and fluent English is considered to be

educated. But knowledge of language is not true education. A compulsion for the study of foreign language should be stopped because many Indians are thrown away from the education stream because of it.

- 3. Industrial Education :** According to Tilak industrial education should be included in our education. We do not have knowledge of preparing a match. Tilak has given many examples of Solapur and Poona for their match manufacturing and sugarcane industries. He has given examples of England and Germany about their industrial growth through education. We need professionals and skilled people. German Industry declined due to rivalry between England and Germany. German government immediately took steps to start scientific and mechanical education.
- 4. Education of politics :** Tilak says that every student must know that the Queen's Proclamation is the foundation of the rights of the Indians. Our young students should learn these things early, it will have a lasting impression on their minds. So this kind of knowledge should be provided through education.

Lokmanya Tilak has delivered many public speeches and most of them are popular. If we read these original speeches we can understand his vision and his insight regarding education, celebration of festivals, language and Swadeshi movement.

आई माझा गुरु, आई कल्पतरू...

रवींद्र मालुंजकर

९८५०८६६४८५

क्षमाशील वृत्तीने मुलांचा अपराध पोटात घालणारी, संकटाच्या वेळी मुलांवर मायेचा पदर पांघरून मुलांना कुशीत घेणारी, त्यांच्या कल्याणासाठी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करणारी आई ही परमेश्वराचेच दुसरे रूप आहे, असेच म्हणावे लागेल.

‘आई’ या दोन अक्षरी शब्दाचा महिमा सारं विश्व व्यापून आहे. मराठी साहित्यात आईचे मोठेपण वर्णन करणाऱ्या साहित्यकृतींमध्ये ‘श्यामची आई’ ही सर्वश्रेष्ठ साहित्यकृती आहे, हे कुणीही नाकारू शकत नाही. सानेगुरुजींच्या सिद्धहस्त सर्जनशील लेखणीतून साकारलेली ही साहित्यकृती रसिकवाचकांना अतिशय उत्कटतेने मातृमहिमा सांगून मंत्रमुग्ध करते. श्यामची आईतून मातृप्रेमाची महन्मंगल गाथा गाणारे साने गुरुजी जणू काही आपल्या विशाल मातृहृदयाने आपल्याशी संवाद साधताहेत, असं वाटतं.

श्यामला त्याच्या आईनं चांगलं राहायला, बोलायला नि ऐकायला शिकवलं, वेळप्रसंगी श्यामवरील अतीव मायेपोटी हाती छडीही धरली. आपल्या पदरानं त्याचे ओले तळवे पुशीत आई म्हणाली, “श्याम! पायाला घाण लागू नये म्हणून जपतोस, तसाच मनाला घाण लागू नये म्हणून जप हो!” किती मोठं तत्त्वज्ञान श्यामबरोबर आपल्यालाही या एका वाक्यातून मिळतं.

सानेगुरुजी म्हणत, आईच्या दुधाची चव काही न्यारीच असते. ते नुसते दूध नसते, त्यात प्रेम व वात्सल्य असते. म्हणूनच ते दूध बाळाला बाळसे देते, तजेला देते. मुलांच्या शिक्षणात जास्तीत जास्त वाटा आई-वडिलांचा असतो आणि त्यातही आईचा अधिक. खरी शिक्षणदायी आईच आहे. आई देहही देते आणि मनही देते. जन्मास घालणारी तीच आणि ज्ञान देणारी तीच. त्यांनी आई माझा गुरु; आई कल्पतरू, आईचे प्रेम आकाशाहून मोठे आणि सागराहूनही खोल आहे, असेही म्हणून मातेचा उचित गौरव केला आहे.

राजकवी यशवंतांच्या आई म्हणोनी कोणी या गीताइतकी लोकप्रियता अन्य कोणाही

मातृविषयक गीताला मिळाली नसेल-

**चारा मुखी पिलांच्या चिमणी हळूच देई
गोठ्यात वासरांना या चाटतात गाई,
वात्सल्य हे पशूंचे मी रोज रोज पाही
पाहून अंतरात्मा व्याकूळ मात्र होई,
नोहेचि हाक माते मारी कुणी कुठारी
स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी!**

क्षमाशील वृत्तीने मुलांचा अपराध पोटात घालणारी, संकटाच्या वेळी मुलांवर मायेचा पदर पांघरून मुलांना कुशीत घेणारी, त्यांच्या कल्याणासाठी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करणारी आई ही परमेश्वराचेच दुसरे रूप आहे, असेच म्हणावे लागेल.

सुप्रसिद्ध लेखिका गिरिजा कीर आईबद्दल म्हणतात की, “आयुष्यभर पुरून उरणाऱ्या या नात्याला क्षणाच्या भावनेत कसं कोंडता येईल? आई-मुलाच्या नात्यातला कुठलाही आनंदाचा अथवा दुःखाचा क्षण हा जन्माच्या क्षणाइतकाच उत्कट असतो. जन्मानंतर नात्याचे हे भावबंध अधिकाधिक दृढ होत जातात. म्हणूनच जन्म देण्यावेळची भावना ही क्षणिक असते. पण मातृत्वातली उत्कटता मात्र चिरकालाची असते.”

आईचे मोठेपण सांगताना प्रसिद्ध गीतकार शांताराम नांदगावकर म्हणतात, “माझ्या जीवनात मी आईला परमेश्वराचे स्थान देतो. आई या शब्दातील आ म्हणजे आत्मा आणि ई म्हणजे ईश्वर. आत्मा आणि ईश्वराचा संगम म्हणजे आई...!”

**माधुर्याचा सागर
पावित्र्याचे आगर,**

**फुलाची कोमलता
गंगेची निर्मलता,
चंद्राची रमणीयता
सागराची अनंतता!**

या ओळी आईचा महिमा यथार्थपणे सांगून जातात. पृथ्वीची क्षमता आणि पाण्याची रसता पाहावयाची असेल, तर ती आईजवळच आहे. आई हेच वात्सल्याचे धन. सगळ्याच रसाची अमृतवेल आई असते. आई नावाच्या अमृतवेलीवर सदाबहार फुले फुलतात. आपल्याला लहानपण पुन्हा हवे असते. कारण आईच्या कुशीत झोपायला मिळते आणि आई आपल्या हाताने बालकाला अमृतमय घास भरवते. म्हणूनच पृथ्वीच्या पाठीवर शाश्वत टिकणारे प्रेमाचे आणि मायेचे एकमेव नाव म्हणजे आई !

विनोबा भावेंसारखे थोर महामानव स्वतःपेक्षा दुसऱ्याच्या सुखाचा विचार आधी करावा, ही गोष्ट आपल्या आईकडूनच शिकले. ते म्हणतात, की “आईची पूजा म्हणजे वत्सलतेने उभ्या राहिलेल्या परमेश्वराची पूजा. माउली म्हणजे निस्सीम सेवेची मूर्ती. आईच्या शब्दाहून उंच शब्द नाही.”

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीसारख्या थोर महात्म्यानेही आपल्याला आपल्या आईनेच घडविले, असे सांगितले आहे. लहानपणी सत्याचे महत्त्व आईने बापूजींच्या मनावर ठसविले, म्हणून तर त्यांनी पुढील आयुष्यात सत्याचा आग्रह धरला. आपल्या बालपणातील हकिकती सांगताना अपंगशाहीचे पंतप्रधान बाबा आमटे म्हणतात, “आई एक उत्तम शिक्षिका असते. तीच आपले सर्वस्व घडविते.”

आईचे महत्त्व सांगताना प्रसिद्ध लेखिका सरोजिनी बाबर यांनी म्हटले आहे, की “माय म्हणजे शुद्ध गंगेचे उदक! तिच्या मायेची शाल अंगावर घेताना किती प्रसन्न वाटतं!” आधुनिक वाल्मिकी गीतरामायणकार ग. दि. माडगूळकरांनी आपल्या मातृवंदनानामक मातेचे महन्मंगल स्तोत्रच शोभेल, अशा सुरेख गीतात म्हटले आहे की-

**दिला जन्म तू विश्व हे दाविलेस
किती कष्ट माये सुखे साहिलेस,
जिण्यालागी आकार माझ्या दिलास,
तुझ्या वंदितो माउली पाउलांस!**

मराठी लोककला आणि लोकगीतांवर आधारित रानजाई या दूरदर्शन मालिकेच्या शीर्षकगीतावर ज्येष्ठ कवयित्री शांता शेळके मराठीसच आई मानून म्हणतात-

**माय मराठी माउली
आभाळाची तू सावली,
गंगा आली ग अंगणी
तुझ्या पावलामधून...**

आई आणि परमेश्वर या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असल्याचे कवी म. भा. चव्हाण सांगतात-

**आई नावाची वाटते
देवालाही नवलाई,
विठ्ठलही पंढरीचा
म्हणे स्वतःला विठाई!**

कारण महाराष्ट्रातील सर्व वारकरी पंढरीच्या विठ्ठलालाच माउली मानतात. साने गुरुजींनी ‘श्यामची आई’ या पुस्तकाद्वारे आईचा महिमा सांगितला. म्हणूनच आपण त्यांना आधुनिक महाराष्ट्राची

‘गुरुमाउली’ म्हणतो.

खान्देशमाउली बहिणाबाई चौधरी आई आणि आल्या यांच्या नात्यातील अंतराचा फरक दाखवताना म्हणतात की-

**माय म्हणता म्हणता
ओठाला ग ओठ भिडे,
आल्या म्हणता म्हणता
किती अंतर हे पडे!**

आपल्या चिल्यापिल्यांसाठी अहोरात्र काबाडकष्ट करणाऱ्या आईचा महिमा सांगताना बहिणाबाईंनीच आपल्या खोप्यामधी खोपा या कवितेत म्हटलं आहे की-

**अरे खोप्यामधी खोपा
सुगरणीचा चांगला,
देखा पिलासाठी तिनं
झोका झाडाले टांगला।**

आईचं असंच यथार्थ वर्णन करणारी कविवर्य फ. मुं. शिंदे यांची आई ही कविता अशीच बोलकी असल्याने मनाला मोहवून टाकते-

**आई खरंच काय असते?
लेकराची माय असते,
वासराची गाय असते,
दुधाची साय असते,
लंगड्याचा पाय असते!
आई असते जन्माची शिदोरी
सरतही नाही, उरतही नाही!**

आई आपल्या सानुल्याला झोपी लावताना रामकृष्णाच्या, शिवाजीच्या गोष्टी सांगत असते. जेणेकरून या महापुरुषांचे आदर्श आपल्या सोनुल्याने घ्यावे, हीच तिची धडपड असते. असा संदर्भ

देणारी कविवर्य मंगेश पाडगावकरांची कविता सांगते -

**ठेच कान्हूला लागली
यशोदेच्या डोळा पाणी
राम ठुमकत चाले
कौसल्येच्या गळा पाणी,
देव झाला तान्हूला ग
कुशीत तू घ्याया,
तिथे आहेस तू आई
जिथे आहे माया!!**

आईचे निधन ही जगातली सर्वात मोठी दुःखद घटना असते. तिच्या निधनाने जणू काही शरीरातील एक महत्त्वाचा अवयव निघून गेल्याचे सतत जाणवत राहते. तिच्या सहवासातल्या एकेक आठवणी मनात येत राहतात. कविश्रेष्ठ ग्रेस आपल्या आईच्या निधनानंतर लिहिलेल्या उत्कटता दाखविणाऱ्या कवितेत म्हणतात-

**ती आई होती म्हणूनी
घनव्याकूळ मीही रडलो,
त्यावेळी वारा सावध
पाचोळा उडवीत होता,
ती गेली तेव्हा रिमझिम
पाऊस निनादत होता!**

म्हणूनच इंद्राची सत्ता, कुबेराची संपत्ती, सारं काही एका आईपुढे तुच्छ आहे. म्हणूनच मायेविन दैवत नाही दुजे असं म्हटलं जातं.

गीतकार प्रा. प्रवीण दवणे 'श्यामची आई' या पुस्तकाचा गौरव करताना म्हणतात, की "जगातल्या साऱ्या आया जर श्यामची आई झाल्या, तर वृत्तपत्राची पहिली पानं बदलून

जातील. संघर्ष, अमानुषता नाहीशी होऊन ज्या जगात आपण विश्वाचे नागरिक असू, अशी विश्वात्मक मने तयार होतील. घराघरांतले तंटे मातीत मिळून जातील आणि त्याच मातीतून स्वप्नालाही न सोसणारं, 'खरा तो एकचि धर्म, जगाला प्रेम अर्पावे' अशा प्रार्थनांचे अंकुर उगवू लागतील. आज साऱ्या जगाला गरज आहे, ती घराघरांतील आई श्यामची आई होण्याची!"

गरीब-श्रीमंत, साक्षर-निरक्षरतेसारख्या कोणत्याही चौकटीत आई नावाची व्याख्या अडकत नाही. असा आशय मांडणारी कवी हेमराज बागूल यांची कविता उत्कटतेने सांगते -

**माय म्हणजे एक मोठी ऊब
पोराला कवटाळणारा तिचा फाटका पदर
अडवू शकतो जगातील कोणतीही हिमलाट!
माय पुस्तकी अनपढ असली तरी
ती असते अनुभवांची अधिष्ठाता
संस्कारांची कुलगुरू नि स्वयंभू
मुक्त विद्यापीठही!**

आईच्या मोठेपणाची गाथा स्मृती या ग्रंथातही वर्णन केलेली आहे. 'सहस्रतु पितृन, माता गौरवेणा-तिरिच्यते!' सहस्र पित्यांहून, सहस्र आचार्यांहून मातेचे श्रेष्ठत्व अधिक असल्याची ग्वाहीच स्मृतीने दिलेली असल्याने, माणसाच्या आयुष्यातलं आई हे अमूल्य नातं आहे. म्हणतात ना, बाळाला कुशीत घेण्याची ओढ, ती हुरहुर आई शिवाय कुणाला कधी कळली का?

(संकलित)

माहितीपत्रक
राष्ट्रीय इंडियन मिलिटरी कॉलेज, डेहराडून (RIMC)
प्रवेश पात्रता परीक्षा दि. 1 व 2 डिसेंबर 2019 रोजी पात्रता परीक्षा

राष्ट्रीय भारतीय सैन्य महाविद्यालय, डेहराडून (उत्तरांचल) प्रवेश पात्रता परीक्षा दिनांक 1 व 2 डिसेंबर 2019 रोजी पुणे येथे घेण्यात येणार आहे. ही परीक्षा फक्त मुलांसाठीच आहे.

या परीक्षेसाठी ज्या विद्यार्थ्यांचे वय दि. 1 जुलै 2020 रोजी 11½ (अकरा वर्ष सहा महिने) पेक्षा कमी 13 (तेरा) वर्षांपेक्षा अधिक नाही असे विद्यार्थी सदर परीक्षेस पात्र समजण्यात येतील. म्हणजेच जन्म दि. 2 जुलै 2007 ते दि. 1 जानेवारी 2009 या कालावधीत असावा. विद्यार्थी दिनांक 1 जुलै 2020 ला कोणत्याही मान्यताप्राप्त शाळेमध्ये इ. 7 वी या वर्गात शिकत असावा किंवा 7 वी उत्तीर्ण असावा.

परीक्षेसाठी कमांडंट, राष्ट्रीय इंडियन मिलिटरी कॉलेज, डेहराडून, उत्तरांचल 248003 यांचेकडून विहित नमुन्यातीलच आवेदनपत्रे घ्यावयाची आहेत. विद्यार्थ्यांनी अनुसूचित जाती/जमातीसाठी रु. 555/- (जातीच्या दाखल्याच्या सत्यप्रतीसह) आणि जनरल संवर्गातील विद्यार्थ्यांनी रु. 600/- चा डिमांड ड्राफ्ट देणे आवश्यक आहे. सदर ड्राफ्ट फक्त स्टेट बँक ऑफ इंडिया या बँकेचाच "कमांडंट, आर. आय. एम. सी., डेहराडून", यांचे नावे काढावा, ड्राफ्टवर पेओबल अँट डेहराडून (तेलभवन बँक Code No. 01576) अशी नोंद करावी. आवेदनपत्र, माहितीपत्र व मागील 5 वर्षांचे प्रश्नपत्रिका संच ड्राफ्ट पाठविल्यानंतर कमांडंट, राष्ट्रीय इंडियन मिलिटरी कॉलेज डेहराडून, उत्तरांचल 248003 यांचेकडून पोस्टाने पाठविण्यात येतील. (आर.आय.एम.सी. डेहराडून, यांच्या www.rimc.gov.in या संकेतस्थळावरून ऑनलाईन पध्दतीने पैसे भरून सुध्द आवेदनपत्र मागणी करू शकता.) परिपूर्ण भरलेली आवेदनपत्रे 30 सप्टेंबर 2019 पर्यंत आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद, 17 डॉ. आंबेडकर मार्ग, लाल देवळाजवळ, पुणे-411001 यांचेकडे पोस्टाने पोहचतील अशा प्रकारे पाठवावीत किंवा समक्ष सदर कार्यालयामध्ये जमा करावी. त्यानंतर आलेली आवेदनपत्रे कोणत्याही परिस्थितीत स्विकारण्यात येणार नाहीत. आवेदनपत्र दोन-प्रतीत भरणे आवश्यक आहे व त्यासोबत जन्मतारखेच्या, जातीच्या दाखल्याची (अनुसूचित जाती/जमातीसाठी) छायांकित एक प्रत, अधिवासी दाखल्याची सत्यप्रत (Domicile Certificate) जोडणे आवश्यक आहे. तसेच शाळेचे बोनाफाईड सर्टिफिकेटची मूळ प्रत जोडणे आवश्यक आहे.

परीक्षेसाठी इंग्रजी, गणित, आणि सामान्यज्ञान या तीन विषयाचे लेखी पेपर असतील. परीक्षार्थीना गणिताचा व सामान्यज्ञानाचा पेपर इंग्रजी अथवा हिंदी मध्ये लिहिता येईल. गणित व सामान्यज्ञान विषयांच्या प्रश्नपत्रिका इंग्रजी व हिंदी या भाषेत उपलब्ध होतील. लेखी परीक्षेतून निवड होणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या मुलाखती 07 एप्रिल 2020 रोजी घेण्यात येतील.

आवेदनपत्र भरण्यासाठीच्या सूचना

1. आवेदनपत्र दोन प्रतीत भरणे आवश्यक आहे.
2. विद्यार्थ्यांच्या चार फोटो पैकी 2 फोटो आवेदनपत्रावर चिटकपून त्या फोटो खाली विद्यार्थ्यांची स्वाक्षरी घ्यावी व दुसरे 2 फोटोच्या पाटीमागे विद्यार्थ्यांने स्वाक्षरी करावी.
3. शाळेच्या बोनाफाईड सर्टिफिकेटची मूळप्रत पाठवावी. त्यावर विद्यार्थ्यांचा फोटो असावा.
4. नगरपालिका/ग्रामपंचायत/पंचायत समितीच्या विहित नमुन्यातील, विद्यार्थ्यांच्या जन्मतारखेच्या दाखल्याची एक साक्षात्कृत झेरॉक्स प्रत सादर करावी.
5. अधिवासाच्या दाखल्याची (Domicile Certificate) प्रत मुख्याध्यापकांमार्फत किंवा राजपत्रित अधिकार्यांमार्फत साक्षात्कृत (Attested) करून सादर करावी.
6. सर्व बाबी पूर्ण न केल्यास आवेदनपत्र अपूर्ण समजण्यात येईल. असे आवेदनपत्र स्विकारले जाणार नाही.
7. दि. 20 नोव्हेंबर 2019 पर्यंत प्रवेशपत्र प्राप्त न झाल्यास या कार्यालयाशी दुरध्वनीवरून संपर्क साधावा किंवा विद्यार्थ्यांची प्रवेशपत्रे www.mscepune.in या परिषदेच्या संकेतस्थळावरूनही डाऊनलोड करता येतील.

वेळापत्रक

दिनांक	वार	वेळ	विषय	गुण
01/12/2019	रविवार	स.10.00 ते 12.00	इंग्रजी	125
01/12/2019	रविवार	दु. 2.00 ते 3.30	गणित	200
02/12/2019	सोमवार	स. 10.00 ते 11.00	सामान्यज्ञान	75

परीक्षेसाठी इंग्रजी, गणित, आणि सामान्यज्ञान या तीन विषयाचे लेखी पेपर असतील. परीक्षार्थीना गणिताचा व सामान्यज्ञानाचा पेपर इंग्रजी अथवा हिंदीमध्ये लिहिता येईल. गणित व सामान्यज्ञान विषयांच्या प्रश्नपत्रिका इंग्रजी / हिंदी या भाषेत उपलब्ध होतील.

(तुकाराम सुरेश)

आयुक्त,
महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद,
पुणे -९

शिक्षण संक्रमण - ऑगस्ट २०१९ (४९)

वाचकांचे अभिप्राय

सप्रेम नमस्कार,
'शिक्षण संक्रमण' अंकाचे आमच्या संस्थेतील सर्व शिक्षक वाचक आहेत. अंक प्राप्त झाल्यावर प्रथम कोण वाचतो, यासाठी आमची चढाओढ असते. वाचून त्यावर गप्पा-चर्चा होतात. आमच्या मुख्याध्यापकांनी 'शिक्षण संक्रमण' अंकाचे महत्त्व सांगून आम्हास वाचण्याची गोडी लावली. अंकातून शिक्षणोपयोगी माहिती, शैक्षणिक मार्गदर्शनपर लेख, अनुभवकथन इत्यादी आमच्यासाठी नेहमीच प्रेरणादायी ठरले आहे. अंक आमच्यासाठी दीपस्तंभ आहे. त्यासाठी मंडळाचे मनापासून धन्यवाद !

मे-जून २०१९ च्या अंकातील 'वाचन घालतं आपल्या ओंजळीत' हा आसावरी काकडे यांचा लेख वाचनाची प्रेरणा देऊन गेला. वाचनाचं महत्त्व पुन्हा एकदा अधोरेखित झाले. 'राजर्षी शाहू महाराज', 'डॉ. बापूजी साळंखे' हे प्रासंगिक लेख उल्लेखनीय आहेत. ज्ञानेश बावीकर यांचा सुट्टीचा सदुपयोग सुचवणारा लेख मोलाचा व मार्गदर्शक आहे. या अंकातील इतरही लेख खूपच वाचनीय व प्रबोधनपर होते. जुलै २०१९ च्या अंकातील लेखही खूप मौलिक आहेत. संजीवनी बोकील, मधुकरराव एरंडे व संपत गर्जे यांचे काव्यावरील लेख वैविध्यपूर्ण तितकेच कवितेतील विषयाची नवी दृष्टी देणारे आहेत. 'अंकिला मी दास तुझा' या कवितेच्या रसग्रहणाच्या शेवटी विचारलेला प्रश्न विचार करायला प्रवृत्त करणारा आहे. लेखिकेने उत्तर वाचकांवर सोडून एक वेगळी वाट जोखली आहे. 'शैक्षणिक विकासामध्ये पालकांचे योगदान' हा डॉ. आनंद पाटील यांचा लेख पालकांशी संवाद साधताना आम्हाला मार्गदर्शक ठरणारा आहे. व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी वक्तृत्वकला महत्त्वाची भूमिका वठवते, हे पटवून देणारा डॉ. दिलीप गरुड यांचा लेख मार्गदर्शक आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये वक्तृत्वकला वाढीस लावण्यासाठी लागणाऱ्या गोष्टी अधोरेखित करणारा आहे. शिक्षणमंडळ, लेखक व संपादक मंडळ यांनी दर्जेदार व मार्गदर्शक साहित्य उपलब्ध करून दिल्यामुळे आपणा सर्वास मनःपूर्वक धन्यवाद !

असेच अंक उत्तरोत्तर मिळतील हीच अपेक्षा व शुभेच्छा !!

- शशिकांत सोनवणे

दादासाहेब रावल माध्य. विद्यालय, मालपूर, जि. धुळे.

सप्रेम नमस्कार,

शिक्षण संक्रमण मासिकाचा मी नियमित वाचक आहे. मासिकामध्ये नेहमी उत्तमोत्तम लेख प्रसिद्ध होतात. त्यामुळे आमच्या ज्ञानात भर पडत असते. नवनवीन शैक्षणिक बाबींची माहिती होते. त्याचा अध्यापनात खूप उपयोग होतो.

जुलै २०१९ च्या अंकातील 'स्व-विकास आणि कला रसास्वाद' या लेखामुळे कलाध्यापनाची एक नवी दिशा मिळते. कलेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमधील सुप्त गुण हुडकून त्यांना चालना देण्याचे काम आम्ही कला शिक्षक करतो. कलेविषयी विविध प्रवाह, माहिती आणि त्याचे महत्त्व याबाबत अंकात माहिती देत जावी, ही अपेक्षा. 'वर्तनवादाकडून रचनावादाकडे', विद्यार्थ्यांसाठी वक्तृत्वकला, 'स्ट्रेस फ्री लाईफ' व इतरही लेख माहितीपूर्ण व उपयुक्त आहेत.

- श्रीराम महाजन

चेंबूर कर्नाटक हायस्कूल, मुंबई.